

Monitor Racisme & Extremisme

IN EN UIT EXTREEMRECHTS

Ineke van der Valk en Willem Wagenaar
Met medewerking van Froukje Demant

ANNE FRANK STICHTING | ONDERZOEK EN DOCUMENTATIE
UNIVERSITEIT LEIDEN | INSTITUUT BESTUURSKUNDE

PALLAS PUBLICATIONS

Monitor Racisme & Extremisme

Monitor Racisme & Extremisme

IN EN UIT EXTREEMRECHTS

.....

Ineke van der Valk

Willem Wagenaar

Met medewerking van Froukje Demant

*Anne Frank Stichting | Onderzoek en Documentatie
Universiteit Leiden | Instituut Bestuurskunde*

PALLAS PUBLICATIONS

Omslagfoto: ANP Photo

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk: Maedium, Utrecht

ISBN 978 90 8555 029 7

e-ISBN 978 90 4851 291 1

NUR 747

© Anne Frank Stichting / Amsterdam University Press,
Amsterdam 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of openige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

1	Inleiding • 9
2	Theorieën van entry en exit uit bewegingen • 15
2.1	Factoren radicalisering • 15
2.2	Factoren deradicalisering en uittreding • 22
2.3	Verloop van het (de)radicaliseringsproces • 25
2.4	Afsluitend • 26
3	Extreemrechts • 29
3.1	Definitie en afbakening • 29
3.2	Formaties • 32
3.3	Extreemrechts op internet • 36
3.4	Rol respondenten • 38
3.5	De beleving van de ideologie • 39
3.6	Afsluitend • 41
4	Voorfase • 42
4.1	Achtergrond geïnterviewden • 42
4.2	Risicofactoren voor radicalisering • 44
4.3	Jeugdstijlen • 47
4.4	Afsluitend • 50
5	Factoren en fasen in het radicaliseringsproces • 52
5.1	Factoren • 52
5.1.1	Sociale binding • 53
5.1.2	Spanning en avontuur • 54
5.1.3	Maatschappelijke gebeurtenissen • 55
5.1.4	Ideologische herkenning • 56
5.1.5	Geweld trekt en triggert • 57
5.2	Fasen in het radicaliseringsproces • 58
5.2.1	Fase 1. Aansluiting • 59
5.2.2	Fase 2. Meelopen • 61

- 5.2.3 Fase 3. Ideologische ontwikkeling en identificatie • 64
- 5.2.4 Fase 4. Verdere radicalisering: geweld en isolering • 66
- 5.3 Afsluitend • 73

6 Factoren en fasen in het deradicaliseringsproces • 75

- 6.1 Formatiefactoren • 75
 - 6.1.1 Teleurstelling in de organisatie • 76
 - 6.1.2 Sociale bindingsaspecten • 76
 - 6.1.3 Geweldsgebruik • 77
 - 6.1.4 Einde formatie • 79
- 6.2 Voor- en nadelen • 79
 - 6.2.1 Levensfasegebonden persoonlijke groei • 80
 - 6.2.2 Verleidelijkheid van de buitenwereld • 80
 - 6.2.3 Dreiging van repressie • 82
 - 6.2.4 Dreigende stigmatisering • 82
- 6.3 Fasen • 82
 - 6.3.1 Fase van twijfel • 83
 - 6.3.2 De breuk • 89
 - 6.3.3 Fase van normalisering • 94
- 6.4 Afsluitend • 96

7 Interventies • 101

- 7.1 Algemene opmerkingen respondenten • 101
- 7.2 Algemene beleidsmatige interventies • 103
- 7.3 Scholen • 104
- 7.4 Ouders • 105
- 7.5 Hulpverlening • 108
- 7.6 Jeugdwerk • 109
- 7.7 Politie en justitie • 109
- 7.8 Afsluitend • 110

8 Ter afsluiting: conclusies, reflectie en aanbevelingen • 112

- 8.1 Risicofactoren in voorfase • 112
- 8.2 Factoren entry • 113
- 8.3 Factoren exit • 115
- 8.4 Fasen • 116
- 8.5 Samenhang radicalisering en deradicalisering • 119

8.6 Interventies • 122

8.7 Afsluitend • 122

Noten • 124

Over de auteurs • 130

Over het project *Monitor Racisme & Extremisme* • 131

I Inleiding

Deze rapportage gaat over jongeren en jongvolwassenen die betrokken zijn geraakt in extreemrechtse bewegingen en er vervolgens weer uitstapten. Het is tot stand gekomen op basis van onderzoek waarin de eigen levensverhalen van de betrokkenen een centrale plaats innemen.

Het extreemrechtse veld in Nederland is de afgelopen decennia aan grote verandering onderhevig geweest. Terwijl extreemrechts zich in de jaren tachtig en negentig grotendeels via politieke partijen manifesteerde, kwam deze politieke oriëntatie het afgelopen decennium vooral tot uiting op internet en daarnaast op een meer diffuse wijze in straatactivisme. Bij het straatactivisme is er vaak een achtergrond in de zogeheten Lonsdale-scene. Dit betreft een jeugdstijl, een segment van de gabberscene, die in Nederland in de periode 2002-2007 een snelle opkomst en groei doormaakte en nadrukkelijk in beeld was.¹ Het ging daarbij om groepen jongeren die zich verenigden rond *hardcore*-muziek en zich onderscheidden door uniforme gedragingen, kleding en feestbeleving. In deze periode raakten mogelijk ruim honderdduizend jongeren betrokken bij de gabber-scene. Binnen deze jeugdcultuur bestond een subgroep die er vormen van racistische, xenofobe of ook extreemrechtse ideeën op na hield. Hoewel andere betrokkenen bij de *hardcore*-scene zelf niet dergelijke ideeën hadden, tolereerden zij deze wel in hoge mate. De meer radicale groep kwam in beeld na reeksen van, vaak interetnische, incidenten die zich overal in Nederland manifesteerden. Vooral in het jaar na de moord op Theo van Gogh kwam dit probleem nadrukkelijk via de media in beeld. Dankzij de populariteit van het kledingmerk Lonsdale kregen deze jongeren het predicaat ‘Lonsdalejongeren’.

De maatschappelijke context is de afgelopen jaren veranderd. De afbakening van de grenzen tussen het grondrecht van de vrijheid van meningsuiting en het grondrecht om gevrijwaard te zijn van discriminatie staat in het publieke discours onder druk. Terwijl sommigen een onbeperkte vrijheid van meningsuiting bepleiten, ook als hiermee wordt gediscrimineerd, wijzen anderen op de beperkingen van deze vrijheid waar het recht om niet te worden gediscrimineerd wordt aangetast. De opheffing van het taboe op negatieve uitspraken over ‘buitenlanders’, verwoord als

claim om ‘te zeggen wat je denkt’ heeft ontegenzeggelijk invloed gehad op de ontwikkeling van toenemende discriminatie in de samenleving en op extreemrechts. Naar het zich laat aanzien heeft dit tevens effect gehad op het mobiliseren van gabbers door extreemrechtse formaties.

In het voorjaar van 2009 verscheen in het kader van de *Monitor Racisme & Extremisme* het onderzoek *Deradicaliseren in de praktijk*.² Dit onderzoek richtte zich op twee experimentele projecten waarin geprobeerd werd om jongeren uit het extreemrechtse milieu te helpen en te ondersteunen bij hun deradicaliseringsproces. De gebruikte methode bleek succesvol te zijn bij nieuwkomers en meelopers uit de omgeving van een extreemrechtse straatformatie. Het onderzoek bood interessante inzichten, maar gaf ook voeding aan nieuwe vragen. Die vragen richten zich op het verloop van en de factoren die betrokken zijn bij radicaliserings- en deradicaliseringsprocessen van personen in het huidige Nederlandse extreemrechtse veld, en dan met name wat betreft leden van de harde kern. Het onderzoek dat tot nu toe in Nederland werd gedaan is vooral beschrijvend en heeft vooral formaties als object van studie. Onderzoek onder individuele betrokken personen is zeldzaam.³

Doel van dit onderzoek is om nader en preciezer inzicht te verschaffen in de processen zoals die zich voordoen op *individueel* niveau. We onderzochten dus niet hoe de groei of teruggang van radicale bewegingen in elkaar zit. We hebben ons gericht op individuen die veelal tot de *harde kern* van de extreemrechtse beweging behoorden, dus op personen die korte of langere tijd een centrale of zeer actieve rol in de beweging hebben gespeeld. We onderzochten het proces van deradicalisering *in samenhang* met het proces van radicalisering: zonder entry geen exit.

Niet alleen is deradicalisering tot op heden relatief onderbelicht gebleven, ook is er weinig empirisch onderzoek naar gedaan. Rond radicalisering is het empirisch onderzoek eveneens beperkt. Zo constateert Silke dat slechts één procent van de talloze publicaties over geradicaliseerde islamisten gebruikmaakt van systematische interviews met geradicaliseerde individuen.⁴ Ook over spijtoptanten uit het extreemrechtse milieu is tot op heden niet of nauwelijks gepubliceerd op basis van hun eigen verhalen.

Voorafgaande aan ons onderzoek stelden we vier centrale onderzoeksvragen.

1. Welke factoren en fasen zijn er te onderscheiden bij extreemrechtse radicaliseringsprocessen en wat is hun onderlinge samenhang?
2. Welke factoren en fasen zijn er te onderscheiden bij extreemrechtse deradicaliseringsprocessen en wat is hun onderlinge samenhang?
3. Welke samenhang vertonen de processen van radicalisering en deradicalisering?
4. Wat leert dit ons over mogelijke interventies om radicalisering te voorkomen en deradicalisering te bevorderen?

Om deze vragen te beantwoorden zijn verscheidene stappen genomen. De eerste stap was het bestuderen van relevante literatuur. Het veldwerk bestond uit het afnemen van uitgebreide individuele diepte-interviews met twaalf ex-radicalen. In deze interviews gingen we in op zowel het radicaliseringsproces, de entry in extreemrechts, het verblijf en de activiteiten in extreemrechts, de exit en deradicalisering. We besteedden ook aandacht aan ervaringen en gebeurtenissen vóór de radicalisering en aan de reacties en invloed vanuit de omgeving.

Dit onderzoek is primair een kwalitatief onderzoek onder een beperkte groep van mensen die een periode actief waren in extreemrechtse formaties in Nederland. Het is onderzoek dat past binnen de onderzoekstraditie van het Monitorproject Racisme & Extremisme, namelijk het doen van longitudinaal onderzoek op het gebied van racisme en extremisme teneinde over een langere periode meer kennis en inzicht te verkrijgen rond deze verschijnselen. Centraal in deze rapportage staat niet de vraag of de uitkomsten kunnen worden gegeneraliseerd naar extreemrechts als geheel. Evenmin is aan de orde of er volgens wetenschappelijke maatstaven kan worden gegeneraliseerd naar al degenen die dit milieu weer hebben verlaten of naar alle jongeren en jongvolwassenen die dit hebben gedaan. Eerder is dit onderzoek erop gericht om te bezien of de uitkomsten enerzijds kunnen bijdragen aan theorievorming over processen van radicalisering en deradicalisering en anderzijds of de bevindingen uit dit onderzoek daarmee overeenstemmen. In hoeverre gelden uitkomsten van eerder onderzoek in Nederland en daarbuiten ook voor jonge Nederlandse uittreeders anno het eerste decennium van de 21e eeuw? Wat kan

ons onderzoek bijdragen aan preventie van processen van radicalisering, aan deradicalisering en aan verminderde steun voor extreemrechts?

Twaalf personen vormen een onderzoeksgroep van geringe omvang. Het extreemrechtse milieu was tot op heden moeilijk toegankelijk voor wetenschappelijk onderzoek. Het is bijzonder lastig om mensen te vinden die in het extreemrechtse milieu actief zijn (geweest) en mee willen werken aan wetenschappelijk onderzoek. Extreemrechts is een afgeschermd en achterdochtige gemeenschap. Contacten met andersdenkenden en maatschappelijke instellingen worden zoveel mogelijk uit de weg gegaan. Voormalige rechtsextremisten hebben bovendien het nodige te verliezen. Ze willen liever geen hernieuwde aandacht voor hun 'zwarte' periode omdat dit mogelijk repercussies kan hebben op hun privéleven of op het werk. Eerdere ervaringen laten dan ook zien dat het vaak nauwelijks lukt om in deze kringen respondenten te vinden of slechts onder zeer moeilijke omstandigheden.⁵ Vanuit dat perspectief gaat het bij deze twaalf respondenten dus om een bijzondere dataverzameling. De personen die wij gesproken hebben, bleken een redelijke afspiegeling te vormen van de personen die in het afgelopen decennium actief zijn geweest in extreemrechts. Met onze kennis van dit milieu kunnen we stellen dat onze respondenten een welhaast representatieve afspiegeling vormen van de huidige generatie rechtsextreme jongeren en jongvolwassenen. Het was ook een diverse groep: mannen en vrouwen, verschillende leeftijden, verspreid wonend over het land, actief in veel verschillende formaties, met daarbinnen verschillende rollen. Dat is ook een diversiteit die we aantreffen in de populatie als geheel. Een directe vertaling van de bevindingen naar de gehele populatie rechtsextreme jongeren en jongvolwassenen kan niet zonder voorbehoud worden gemaakt, maar gegeven het bovenstaande zijn er zeker zinvolle uitspraken te doen.

Het interview is een centraal instrument van dit onderzoek. In interviews geven de ondervraagden hun visie op de werkelijkheid. Zij geven daarmee tegelijkertijd een presentatie van zichzelf, niet alleen van de motivatie en redenen die ze hadden om iets te doen of te vinden, maar ook over hun sociale identiteit. Mede daarom is enige toelichting op zijn plaats wat betreft het waarheidsgehalte van uitspraken gedaan in

de interviews. In hoeverre worden er geen mooiere, indrukwekkender beelden geschetst dan wat er werkelijk gebeurd is? Wij sluiten niet uit dat er incidenteel sociaal wenselijke antwoorden zijn gegeven. In een enkel geval hadden wij ook deze indruk. Hier tegenover staat dat wij door eerder onderzoek goed op de hoogte zijn van de contexten waarin onze respondenten gefunctioneerd hebben. Wij konden hun uitspraken verifiëren door middel van de ons bekende feitelijke gang van zaken. Daarnaast zijn onze respondenten elkaar, in het kleine extreemrechtse milieu, regelmatig tegengekomen en is sprake van gedeelde ervaringen. Hun weergave van gebeurtenissen bleek meestal overeen te stemmen. Wij concluderen dan ook dat de gesprekken redelijk waarheidsgetrouw zijn verlopen. Waar wij op basis van ons bekende feiten twijfelden aan het waarheidsgehalte hebben we de betreffende gegevens niet in onze rapportage en analyse betrokken.

Naar aanleiding van publiciteit over het cahier *Deradicaliseren in de Praktijk* zochten twee mensen die voorheen behoorden tot de harde kern van extreemrechtse verbanden, contact met de Anne Frank Stichting. Zij bleken bereid om te praten over hun ervaringen in het extreemrechtse milieu. In de voorfase van het onderzoek verwachtten wij aanzienlijke problemen bij het vinden van meer potentiële respondenten. Hadden ze niet weinig bij een interview te winnen en eventueel wel veel te verliezen? Denk maar aan mogelijke represaillemaatregelen door voormalige bondgenoten en aan het risico van bekend worden van strafbare feiten. Deze verwachting bleek ongegrond. Langs verschillende wegen lukte het al snel om contact te leggen met lotgenoten die recent uit het extreemrechtse circuit gestapt waren.⁶ Slechts een enkeling bleek niet bereid een gesprek te voeren. Een ander wilde wel praten, maar alleen tegen een financiële vergoeding. Van die mogelijkheid hebben we geen gebruikgemaakt.

De semi-gestructureerde interviews vonden plaats in de periode november-december 2009. In verreweg de meeste gevallen hebben we de vragenlijst uitputtend kunnen doornemen en op alle vragen antwoord gekregen. De gesprekken vonden plaats in openbare gelegenheden zoals cafés en stationsrestaurants. De interviews zijn door twee onderzoekers samen afgenomen, zodat één persoon het gesprek kon leiden en de

ander aantekeningen kon maken. Als de respondent hiermee akkoord ging, werd een audio-opname gemaakt. Twee respondenten waren alleen bereid om via internet geïnterviewd te worden. Die gesprekken hebben wij via het *chat*-programma MSN gevoerd. Eén respondent werd in een eerder stadium geïnterviewd voor een ander onderzoek. Ondanks pogingen daartoe is het ons niet gelukt hem nogmaals te spreken aan de hand van de vragenlijst van dit onderzoek. Om herkenbaarheid te voorkomen zijn de citaten uit de interviews en de bevindingen in dit cahier op verzoek van de respondenten geanonimiseerd. Dit is ook de reden waarom we alle respondenten weergeven als man. De rol van vrouwen in het extreemrechtse milieu wordt apart besproken. Onze verwachting dat er weerstand zou bestaan tegen een gesprek over het extreemrechtse verleden, bleek ongegrond. Het overgrote deel van de gesprekken was open en vond plaats in een ontspannen sfeer. Wel kwam het af en toe voor dat men bepaalde onderwerpen niet wilde behandelen. Slechts één respondent gaf expliciet aan niet geheel open te zijn uit angst voor mogelijk misbruik van zijn vertrouwen door de interviewers of door derden. Eén respondent brak het interview na enige tijd af, omdat hij vond dat alles inmiddels wel verteld was. Gegeven de verwachte weerstand vroegen wij ons af waarom onze gesprekspartners bereid waren om een interview af te geven. Hiernaar gevraagd verwezen de meeste van hen naar het negatieve beeld dat ze hebben en de schaamte die ze voelen over hun tijd binnen extreemrechts. Ze willen iets ‘goedmaken’ ten opzichte van de maatschappij of, concreter, voorkomen dat andere jongeren dezelfde fouten maken. Enkelen hebben zelfs vergaande plannen in die richting. Zij willen worden betrokken bij preventieprojecten.

Hoofdstuk 2 behandelt de theorievorming over processen van radicalisering en deradicalisering. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op extreemrechts, de betrokken formaties en de kijk van de geïnterviewden op deze beweging. De analyse van de data over radicalisering en deradicalisering is verwerkt in de hoofdstukken 4 tot en met 6. In hoofdstuk 7 gaan we in op interventies waar de betrokkenen mee te maken hebben gehad. We bekijken wat deze bevindingen betekenen voor mogelijke interventies om radicalisering te voorkomen en deradicalisering te stimuleren. In hoofdstuk 8 worden ten slotte de bevindingen kort samengevat en conclusies getrokken.

2 Theorieën van entry en exit uit bewegingen

In de afgelopen jaren heeft het onderwerp radicalisering en toetreding tot extremistische organisaties steeds meer wetenschappelijke aandacht gekregen. Dit was veel minder het geval voor deradicalisering en uit-treding. Hierover was weinig bekend en er werd weinig onderzoek naar verricht. In 2005 verscheen in Frankrijk een bundel rond het thema van het verlaten van sociale bewegingen, maar het betrof hier niet specifiek alleen radicale bewegingen.⁷ Mondjesmaat komt er recent meer aandacht voor dit onderwerp dat zo belangrijk is voor de ontwikkeling van mogelijke beleidsinterventies. Vooral de publicaties *Leaving terrorism behind* en *Walking away from terrorism* hebben internationaal de aandacht getrokken.⁸ Ook in Nederland zijn in de afgelopen tijd enkele onderzoeken verschenen rond (de)radicalisering.⁹ In Duitsland deden Möller & Schumacher onderzoek naar processen van entry en exit bij extreemrechtse skinheads.¹⁰ De inzichten uit deze verschillende studies worden in dit hoofdstuk kort besproken naast al langer bestaande relevante publicaties. Daarbij staan twee vragen centraal: welke factoren spelen een rol bij (de)radicalisering (paragraaf 2.1 en 2.2), hoe zit het proces van (de) radicalisering in elkaar (paragraaf 2.3)? We maken hierbij gebruik van theorievorming over entry en exit bij een diversiteit aan bewegingen: bij extreemrechts, bij islamitisch extremistische bewegingen, bij terroristische groeperingen en bij democratische sociale bewegingen. Los van inhoudelijke verschillen in ideologie en doelstelling zijn de processen die zich binnen andere bewegingen afspelen leerzaam voor gelijksoortige processen in extreemrechtse radicalisering en deradicalisering.

2.1 Factoren radicalisering

Een van de eerste onderzoeken die in Europa werd gedaan naar radicalisering bij extreemrechts is dat van de Noorse onderzoeker Bjørge.¹¹ Hij analyseert de door rechtsextremisten genoemde factoren die hebben bijgedragen aan hun entry en exit bij extreemrechtse formaties. Ten aanzien van radicaliseringsprocessen komt in deze studie naast ideologische overwegingen een veelheid van vooral ontwikkelingsfasegebonden (sociaal)psychologische motieven naar voren:

- sympathie voor de underdogpositie van extreemrechts ten opzichte

- van radicale en gewelddadige tegenstanders;
- bescherming tegen vijanden en gepercipieerde dreiging;
- nieuwsgierigheid;
- spanning zoeken;
- afzetten tegen vorige generatie of ouders;
- zoektocht naar alternatief voor familie of ouders;
- zoektocht naar vrienden of gemeenschap;
- zoektocht naar status of identiteit;
- volgzzaamheid in vriendschappen.

Hoewel dit een interessant inzicht in motieven oplevert, plaatst Bjørge deze niet in een breder kader. De vraag naar achterliggende factoren die ten grondslag liggen aan het proces van radicalisering wordt hiermee onvolledig beantwoord.

In een Duits onderzoek naar processen van entry en exit bij extreemrechtse skinheads wordt vooral aandacht besteed aan sociaal- en ontwikkelingspsychologische factoren.¹² Onder deze skinheads spelen concrete sociaaleconomische omstandigheden veel minder een rol – de jongeren hebben het best goed – dan de perceptie te worden benadeeld. Dit tegen de achtergrond van vaak gebrekkige en problematische gezinsverhoudingen bij de jongeren thuis. In de gezinnen waarin zij opgroeien, heerst een gebrek aan communicatie en aan emotionele nabijheid. Dit correspondeert met een tekort aan competenties bij de jongeren en met een gebrek aan zelfwaardering. Specifiek voor de Oost-Duitsers komen hier nog de invloeden van de snelle maatschappelijke veranderingen bij. De maatschappelijke integratiepotentie van de jongeren is zwak ontwikkeld, zowel op persoonlijk vlak als in het maatschappelijk leven. Dit heeft effecten op hun functioneren op school en in de werksfeer. Ook heeft het zijn weerslag op hun algemene maatschappelijke participatie. Aansluiting zoeken bij extreemrechts fungeert dan als compensatie. De auteurs benadrukken dat er niet één weg in en uit het extreemrechtse milieu is. Zij benoemen en analyseren de volgende jeugdspecifieke sociaalpsychologische en ontwikkelingspsychologische factoren die samenhangen met entry:

1. er is een sterke beleving van interetnische concurrentie;
2. er heerst een norm om vijandig te denken over andere sociale groe-

- pen;
3. jongeren voelen zich sociaal niet geaccepteerd en ervaren veel conflicten in hun sociale leven;
 4. ze hebben vaak problemen op school met leerkrachten maar ook met migrantenjongeren;
 5. de jongeren hebben vaak zwak ontwikkelde competenties op een reeks gebieden zoals zelfreflectie, invoelingsvermogen, conflicthantering, zelfwaardering en behoeftecontrole; dit laatste vooral in relatie tot alcohol- en drugsgebruik.

Daarnaast constateren zij dat de betrokkenen weinig institutionele bindingen hebben met sportclubs, verenigingen of een kerk en dat zij worden beïnvloed door de media.

Recent zijn er twee onderzoeksrapporten verschenen van Nederlandse sociaalpsychologen die het radicaliseringsproces analyseren.¹³ Beide studies benadrukken de rol die gevoelens van onrechtvaardigheid en groepsdreiging spelen in dit proces. Ook ervaren onzekerheid komt naar voren als een belangrijke factor. Wanneer het idee bestaat dat de groep waartoe men behoort wordt achtergesteld, is er een positievere houding ten opzichte van extremistische groepen en worden er gemakkelijker stappen gezet in een radicaliseringsproces. De eigen groep kan in reële of symbolische zin bedreigd worden, of althans dit kan zo door de jongeren ervaren worden. In het geval van rechtsextremisme gaat het om gevoelens van symbolische bedreiging van de Nederlandse identiteit door ‘andere culturen’. Men gaat zich als groep sterker afzetten tegen andere groepen in de samenleving en men waant zich superieur. De betrokkenheid bij de samenleving neemt af. Een en ander kan zich uiten in boosheid en dit kan weer leiden tot vergroting van actiebereidheid. Ook een aantal demografische variabelen blijkt van invloed te zijn op radicalisering, zoals opleiding, sekse en leeftijd. Er wordt echter geen demografisch beeld gevonden van ‘de’ jongere die radicaliseert. Een profiel valt niet te geven. Er is zeker geen direct oorzakelijk verband tussen demografische factoren en radicalisering.

Naast ervaren onrecht, onzekerheid en groepsdreiging zijn in andere studies nog enkele factoren genoemd die als motieven in het radicalise-

ringsproces een rol (kunnen) spelen. Het gaat hier om de behoefte aan zingeving, ofwel een heldere uitleg van hoe de wereld in elkaar zit en wat de eigen rol daarin is en de behoefte aan binding en identificatie met een voor het individu waardevolle groep. Buys e.a. wezen op deze motieven in een studie naar radicale en democratische moslims in Nederland.¹⁴ In een internationaal onderzoek onder extreemrechtse activisten in verschillende Europese landen onderschrijven Klandersmans & Mayer het belang van ideologische en identiteitsmotieven, en vullen die nog aan met instrumentele motieven.¹⁵ Een radicaliserend persoon verwacht via de radicale groep iets te kunnen bereiken op zowel collectief niveau, bijvoorbeeld politieke rechtvaardigheid als op persoonlijk niveau, bijvoorbeeld status en een netwerk.

De hier genoemde motieven – ervaren onrecht en groepsdreiging, onzekerheid, behoefte aan zingeving, behoefte aan binding, en de collectieve en persoonlijke instrumentele prikkels – vormen factoren die in het algemeen een rol kunnen spelen bij radicalisering. Ze zijn dus van belang voor verschillende groepen radicalen en niet alleen voor rechts-extremisten. De verschillende factoren spelen vermoedelijk alle in meer of mindere mate een rol in het radicaliseringsproces. Wel lijkt het erop dat er variatie is tussen groepen in de mate waarin factoren voorkomen. Bij de radicalisering van een bepaalde groep spelen factoren anders dan bij een andere groep. Zo stelt Bjørge dat ideologie een ondergeschikte rol vervult in de radicalisering van extreemrechtse jongeren.¹⁶ Diffuse vijandige gevoelens jegens buitenlanders spelen wel een rol – er wordt dus wel onrecht en groepsdreiging ervaren –, maar van een uitgewerkte ideologie is geen sprake. Een helder kader waaraan zingeving kan worden ontleend, ontbreekt dus in eerste instantie bij extreemrechtse radicalisering. Dat kader wordt pas ontwikkeld wanneer een persoon al in het milieu zit en door ‘oude rotten in het vak’ over het rechtsradicale gedachtegoed wordt onderwezen. Het komt voor dat in verschillende fasen dezelfde factoren een rol spelen maar niet op dezelfde manier. Koomen & Van der Pligt gaan hierop in.¹⁷ Zij onderscheiden twee fasen in het radicaliseringsproces met verschillende accenten wat betreft de betrokken factoren. In de eerste fase is de sociale context van groot belang, vooral de ervaren achterstelling en discriminatie. Daarnaast spelen hier individuele factoren mee en demografische variabelen. Deze hebben effect op de mate van de ervaren bedreiging. Hierdoor komt een proces op

gang waarin de eigen identiteit van de groep wordt benadrukt en parallel daaraan de afstand tussen ‘wij’ en ‘zij’ wordt vergroot. In de tweede fase spelen de volgende factoren een meer prominente rol: de mate van steun die men ondervindt in de sociale omgeving, de mate van beloning, groepsprocessen en psychologische mechanismen van rechtvaardiging, zoals het dehumaniseren, het toeschrijven van allerlei niet-menselijke eigenschappen aan een groep. Ook het veelvoorkomende ‘blaming the victim’, de schuld neerleggen bij het slachtoffer is zo’n strategie van rechtvaardiging.¹⁸

Informatief bij de bestudering van processen van radicalisering is ook de studie die Horgan maakte van ex-terroristen op basis van interviews met enkele tientallen van hen die het circuit hebben verlaten.¹⁹ De studie focust op het individu in zijn context en benadrukt het proceskarakter: er is niet één traject naar terreur en de betrokkenheid bij een beweging is een zelfversterkend proces. De betrokkenen delen een ervaring van (sociaal) leren en daarmee verbonden sociale en culturele praktijken die zich tussen en binnen groepen ontwikkelen. Dit versterkt de onderlinge banden en smeedt wederzijdse solidariteit. Zij vormen steeds meer een gemeenschap (‘community of practice’). Dit versterkt de betrokkenheid en daarmee ook de ideologische band. Trajecten van entry zijn voor iedereen anders en dus ook de trajecten van exit. Om deze reden wijst hij een profielbenadering waarbij een checklist van kenmerken wordt opgesteld, af als veel te statisch. De auteur onderscheidt drie sleutelfactoren die maken dat iemand zich ontwikkelt tot een terrorist:

1. persoonsgebonden factoren, zoals sociale druk van vrienden, emoties en morele overwegingen;
2. contextinvloeden; hierbij gaat het om gebeurtenissen uit het verleden die vaak via socialisatie op een nieuwe generatie worden overgebracht; denk bijvoorbeeld aan bepaalde historische strijdpunten tussen verschillende bevolkingsgroepen zoals in Noord-Ierland;
3. de actuele sociale en politieke context.

Uit bovenstaande onderzoeksgegevens wordt in toenemende mate duidelijk dat het bij determinanten van radicalisering gaat om een veelheid van factoren op verschillende niveaus van analyse die, in onderlinge dynamische samenhang en fasegewijs, leiden tot radicalisering.

Een coherent model dat een grote hoeveelheid betrokken factoren integreert in een samenhangend geheel komt naar voren in het werk van Veldhuis & Bakker en Veldhuis & Staun.²⁰ Deze auteurs deden onderzoek naar determinanten van islamitisch radicalisme. Hun bevindingen zijn echter gegeven het abstractieniveau op veel punten leerzaam voor de bestudering van rechtsextrem radicalisme. Zij vatten radicalisering op als een ‘embedded individual process’: oorzaken moeten onderzocht worden vanuit het perspectief van het individu dat in constante interactie is met de sociale omgeving. Zij onderscheiden een macro- en een microniveau; binnen het microniveau wordt een onderscheid gemaakt tussen sociale en individuele factoren. Daarnaast spelen zogenoemde *trigger events* een rol. Dit zijn plotselinge ingrijpende gebeurtenissen in iemands persoonlijke leven. Het speelt de rol van de spreekwoordelijke druppel.

Bij factoren op macroniveau of externe factoren gaat het om factoren die zich buiten de invloedssfeer van het individu bevinden, maar wel figureren in zijn of haar leefomgeving. Deze factoren kunnen worden onderscheiden langs politieke, economische en culturele dimensies. Denk bijvoorbeeld aan het integratiebeleid of aan globalisering. Er wordt uitdrukkelijk niet uitgegaan van een directe relatie tussen externe factoren en radicalisering op individueel niveau. Een voorbeeld maakt dat duidelijk: armoede kan een macrofactor zijn, maar bij een directe relatie zou iedereen die in omstandigheden van armoede leeft radicaliseren. Dat is evident niet het geval. Dit betekent dat er intermediërende factoren nodig zijn om macrofactoren als het ware te activeren tot een bijdrage aan een radicaliseringsproces. Zulke intermediërende factoren worden aangetroffen op sociaal en op individueel niveau.

Intermediërende factoren op sociaal niveau.

Sociaal groepslidmaatschap speelt volgens de auteurs vermoedelijk een sleutelrol als het om (islamitische) radicalisering gaat.²¹ Sociaal groepslidmaatschap is geen vaststaand gegeven. Men is tegelijkertijd lid van verschillende sociale groepen en afhankelijk van de context staat wisselend de ene of een andere sociale identiteit op de voorgrond. Zelfwaardering hangt voor een groot deel af van de ervaren sociale waardering voor de groep. Bedreiging van de groep is daarom een ingrijpend proces met

grote gevolgen. Het raakt immers ook afzonderlijk de individuele leden van de groep. Dit sociaal groepslidmaatschap kent een emotionele component, men voelt zich betrokken bij het wel en wee van andere leden van de groep waartoe men zich rekent. Worden andere leden van de groep gekwetst, dan ervaart men dit alsof men zelf wordt gekwetst.

Bij een tweede intermediërende factor, de sociale interacties, gaat het om de concrete netwerken waar de potentieel geradicaliseerden zich in bevinden. Uit onderzoek is gebleken dat sociale invloed een grote impact heeft op attitudes en gedragingen. Daarnaast speelt het verschijnsel een rol dat men neigt zich te verbinden met mensen die veel gelijkenis vertonen, het zogenaamde spiegeleffect. De rol van relaties en vriendschappen in de verspreiding van ideologie vinden hier een verklaring. Omgekeerd geldt dit ook voor de verwerping van radicalisme: verwerpt de ene persoon het radicalisme, dan is de kans groter dat de (bevriende) ander het ook doet. Opnieuw spelen vriendschappen, relaties en ideologie een rol. Internet speelt volgens deze auteurs hierbij een versterkende en versnellende rol, maar kan niet worden gezien als een oorzakelijke factor.

Intermediërende factoren op individueel niveau

Ten slotte zijn er individuele intermediërende factoren. Hoewel het hier om factoren van velerlei aard kan gaan, wijzen de onderzoekers hierbij vooral op de rol van persoonlijke ervaringen, op psychologische kenmerken, zoals bijvoorbeeld de behoefte aan orde en structuur. Daarnaast zijn cognitieve categorieën zoals kennis en attitudes van belang en spelen psychologische mechanismes een rol zoals cognitieve dissonantie. Cognitieve dissonantie is een proces waarin mensen de tegenstrijdigheden tussen hun gedrag en wat ze werkelijk geloven proberen op te heffen door geleidelijk aan steeds meer te gaan geloven in wat ze zeggen. De auteurs wijzen met nadruk op het gegeven dat er geen bewezen reden is om aan te nemen dat geradicaliseerde personen andere psychologische kenmerken vertonen dan gemiddelde personen. Zij zijn in ieder geval niet psychisch gestoord zoals zowel in als buiten de wetenschap lang werd gedacht.

2.2 Factoren deradicalisering en uittreding

Deradicalisering is naast radicalisering pas zeer recent onderwerp van onderzoek, en bestudering hiervan werd tot voor kort node gemist.²² In een publicatie van 2005 constateerde Sommier nog dat er zo weinig onderzoek was gedaan naar individuele ‘*désengagement*’ dat men zelfs geen rudimentair idee had hoe dit proces verloopt.²³

Zij identificeert bij die gelegenheid vier trajecten van uittreding.

1. De activist ontwikkelt een concurrerende vorm van betrokkenheid en activiteit. Dit kan ook gaan om het krijgen van kinderen of een veeleisende baan.
2. Een verergering van de repressie waaraan de beweging is blootgesteld. De baten wegen dan niet meer op tegen de lasten. Overigens kan dit ook een averechts effect hebben, zo constateert de auteur. Het gaat dan ook niet zozeer om de repressie als zodanig, maar om de betekenis die eraan wordt gegeven door de beweging of om de individuele perceptie. Zo leidt een angstreactie eerder tot demobilisatie en een woedereactie tot een verhevigde inzet.
3. Een collectieve demobilisatie veroorzaakt doordat de beweging stilvalt of ophoudt te bestaan.
4. De activist krijgt een burn-out.

Uittredingstrajecten zijn, in de visie van Sommier, veelzijdig. Ze zijn gerelateerd aan de specifieke levensloop van het individu, maar worden daarnaast ook bepaald door de bredere context van actuele politieke en maatschappelijke processen. In ieder geval kan het proces van uittreden worden gezien als de uitdrukking van een crisis in de identiteitsconstructie van het individu. Deze moet zich losmaken van identificatie met de beweging.

In een publicatie uit 2008 onderzoeken Demant e.a.²⁴ factoren die van belang zijn in het deradicaliseringsproces. Ze bouwen hierbij voort op de inzichten uit het onderzoek naar radicalisering van Bjørgo, Buijs e.a. en Klandermans & Mayer.²⁵ Op basis hiervan komen zij tot een onderscheid tussen bewegingsfactoren, ideologische factoren en praktische factoren die een rol spelen in het deradicaliseringsproces. Daarnaast

benoemen zij factoren die drempels kunnen vormen bij het uittreden uit een radicale beweging.

Bewegingsfactoren die tot deradicalisering leiden, zijn aspecten van de radicale beweging die tot teleurstelling leiden, bijvoorbeeld gebrek aan onderlinge loyaliteit, interne ruzie of een falende leiding. Hierdoor neemt de binding en identificatie met de radicale groep af.

Ideologische factoren zijn de factoren die ertoe leiden dat de betrokkene zijn radicale opvattingen loslaat. Een persoon kan bijvoorbeeld in de loop van de tijd gaan twijfelen aan de haalbaarheid van de radicale doelen. Hierdoor kan hij op zoek gaan naar alternatieve, niet-radicalen wegen om het ervaren onrecht te bestrijden. Maar het kan ook gebeuren dat hij door bepaalde ervaringen een geheel andere visie krijgt. Dit beïnvloedt zijn beleving van onrecht en de mate van zingeving die hij ontleent aan de radicale ideologie.²⁶

Bij *praktische factoren* gaat het om de persoonlijke voor- en nadelen die zijn verbonden aan het groepslidmaatschap. Wanneer de nadelen de overhand krijgen op de positieve instrumentele prikkels, bijvoorbeeld door dreigende strafzaken, stigmatiseringsprocessen of verlies van carrièreperspectieven, kan dit tot deradicalisering leiden.

Drempels die uittreding verhinderen, kunnen worden gevormd door bijvoorbeeld sociale of psychische afhankelijkheid van de groep of de mate van ‘investeringen’ die personen hebben gedaan om tot de groep toe te treden.

Björgo onderscheidt drie soorten factoren die een rol spelen bij het verlaten van een radicale groepering, maar hanteert mede met het oog op het bieden van aanknopingspunten voor beleidsinterventies, een andere indeling. Hij maakt een onderscheid tussen *push*-, *pull*- en *weerhoudende* factoren.²⁷

Push-factoren zijn de negatieve krachten en omstandigheden van binnenuit die het onaantrekkelijk maken om in de groep te blijven. Een *push*-factor is bijvoorbeeld dat de betrokkene van gedachten is veranderd, in moreel of in politiek opzicht.

Pull-factoren zijn de externe positieve factoren die een andere omgeving dan de rechtsextremistische aantrekkelijk maken. Een *pull*-factor is bijvoorbeeld dat in de ogen van de betrokkene het ‘gewone’ leven op een gegeven moment toch aantrekkelijker lijkt. *Weerhoudende factoren* zijn de

factoren die het moeilijk maken om de groep te verlaten. Deze factoren spelen vooral bij personen van wie de extreemrechtse identiteit bekend is en die relatief lang in de groep verblijven.

Horgan onderscheidt voor terroristen de volgende trajecten in het proces van *disengagement*:²⁸ bij groepen vindt een proces van *disengagement* plaats na interventies van vijandige groepen of van rivaliserende groepen of door ondermijning van binnenuit. Bij individuen kan een onderscheid worden gemaakt tussen psychologische en fysieke *disengagement*. Bij psychologische deradicalisering gaat het om de ervaring van een kloof tussen de idealen die men hooghoudt en de werkelijkheid die men meemaakt. Het kan ook gaan om teleurstelling over interne verdeeldheid binnen de betrokken groepering, tactisch of strategisch. Daarnaast kan een individuele burn-out of een verandering in persoonlijke prioriteiten een rol spelen. Onder fysieke *disengagement* wordt verstaan het vrijwillig of onvrijwillig verlaten van de groepering (exit).

Möller & Schumacher identificeren voor extreemrechtse activisten in Duitsland de volgende exitfactoren:²⁹

1. desintegrerende interne ervaringen binnen de scene;
2. positieve of negatieve ervaringen in andere betekenisvolle sociale relaties, bijvoorbeeld in de familie of met een partner;
3. er vindt een rijpingsproces plaats: men ontgroeit het milieu;
4. institutionele sanctionering: straffen, problemen op school of op het werk.

De verschillende factoren kunnen volgens deze auteurs ook cumulatief invloed uitoefenen en doen zich vaak procesgewijs voor. Er is dan sprake van stadia in het losmakingsproces. Eerst ontwikkelt zich irritatie, dan begint de jongere los te laten en tenslotte gaat hij ertoe over zich openlijk uit te spreken als ex-extremist. Familie, school en werk spelen bij de Duitse jongeren die het circuit verlaten een centrale rol. Het praktische loslaten van de beweging en het loslaten van het gedachtegoed gaan bij deze jongeren samen op. In het stadium van loslaten wordt de ontwikkeling en onderkenning van de eigen behoeften belangrijker. Het extreemrechtse milieu wordt steeds meer gezien als niet-functioneel voor

de vervulling van sociale behoeften. Daarnaast vindt een ontwikkeling plaats van persoonlijke competenties.

De desintegratie uit de extreemrechtse sociale omgeving gaat gepaard met een algemene sociale integratie op het gebied van werk en opleiding. De betrokken jongeren komen tot een steeds betere beheersing van de ontwikkelingstaken die passen bij de levensfase van de adolescent.

2.3 Verloop van het (de)radicaliseringsproces

Hoewel het bestaande onderzoek naar factoren en motieven van (de)radicalisering inzicht biedt in aspecten van het (de)radicaliseringsproces, is er weinig bekend over het feitelijke *verloop* van deze processen. Tot op heden hebben weinig onderzoekers zich hiermee bezig gehouden. Bjørgo gaat voor radicalisering in op de overgang van voorfase naar de extreemrechtse beweging. Koomen & Van der Pligt onderscheiden twee fasen in het proces van radicalisering.³⁰ Voor deradicalisering gaan meerdere auteurs in op de noodzaak om goed te kijken naar de verschillen tussen ‘deradicalisering’, ‘uittreding’ en het ‘verlaten’ van een groep.

Bjørgo maakt voor de voorfase van het radicaliseringsproces onderscheid tussen *bounded* en *unbounded groups*: duidelijk afgebakende groepen versus subculturen waarin het niet altijd duidelijk is wie er binnen en wie er buiten valt.³¹ De begrenzing van een groep heeft twee kanten: wie hoort erbij en wie worden buitengesloten. Om wel te gaan behoren tot een *bounded group* moet vaak aan voorwaarden voldaan worden. Dat proces verloopt soepeler door actief te zijn in een ‘voorportaal’ van een groep. Koomen & Van der Pligt onderscheiden twee fasen in het radicaliseringsproces waarin verschillende factoren een dominante rol spelen.³² In de eerste fase is dat achterstelling en discriminatie en de effecten daarvan, in de tweede fase gaat het veeleer om de mate van steun vanuit de sociale omgeving, groepsprocessen en psychologische mechanismen. Demant e.a. stellen dat deradicalisering zowel kan inhouden dat opvattingen minder radicaal worden als dat gedrag minder radicaal wordt of zelfs geheel wordt gestaakt.³³ Veranderingen in gedrag kunnen samenhangen met veranderingen in opvattingen, maar deze veranderingen kunnen ook apart van elkaar optreden. Horgan pleit ervoor om het onderscheid tussen verandering van gedrag en verandering van opvattingen

gen duidelijk te benoemen, en spreekt van psychische en fysieke uittreding. Het gaat om verschillende stappen, die niet tegelijkertijd genomen hoeven worden.³⁴ Er kan zelfs sprake zijn van fysieke deradicalisering, zonder psychische deradicalisering, of andersom. Wanneer bijvoorbeeld een radicaal persoon is opgepakt en een gevangenisstraf uitzit maar niet van gedachten verandert, is er sprake van fysieke, maar niet van psychische deradicalisering. Wanneer een radicaal persoon zijn radicale overtuigingen loslaat, maar binnen de radicale groep blijft vanwege loyaliteit met zijn radicale vrienden, is er sprake van psychische, maar niet van fysieke deradicalisering. Weer een andere variant is dat individuen ook een andere (bijvoorbeeld minder gewelddadige) rol kunnen aannemen binnen een radicale organisatie.

Op theoretisch niveau betekent dit dat deradicalisering vooral een cognitief-emotioneel proces is. Een en ander impliceert een wijziging in opinies, (maatschappij)visie, ideologie, waarden en gevoelens, terwijl uittreden betrekking heeft op gedrag: de deelname aan een beweging, groepering of organisatie wordt beëindigd. Beide processen vinden niet noodzakelijkerwijs in combinatie of tegelijkertijd plaats.³⁵

2.4 Afsluitend

Radicalisering

We constateren dat het internationale onderzoek naar radicalisering en toetreding tot extremistische organisaties heeft geleerd dat deze fenomenen zich dynamisch en fasegewijs ontwikkelen uit een complexe samenhang van veelzijdige oorzaken en katalysatoren op verschillende niveaus van de sociale en (sociaal)psychologische werkelijkheid. Dit impliceert dat er vele wegen zijn die tot radicalisering kunnen leiden. Een en ander betekent voor het onderzoek naar processen van (de)radicalisering dat een interdisciplinaire invalshoek gewenst is. In de internationale literatuur over processen van radicalisering zien we veel bevindingen die overeenkomen, ook al zijn ze niet altijd in dezelfde bewoordingen gesteld. Maar we zien ook verschillende accenten. Dit heeft vaak te maken met verschillende disciplinaire invalshoeken, met verschillende abstractieniveaus en met uiteenlopende wetenschappelijke oriëntaties die afwisselend primair theoretisch of empirisch gericht zijn. Daarnaast

is sprake van voortschrijdend inzicht. We maken bij ons onderzoek gebruik van indelingen en concepten uit eerder hierboven besproken onderzoek. Dit conceptueel kader helpt ons om onze bevindingen te begrijpen en te verklaren, kortom om er betekenis aan te geven in het kader van de vraagstelling van het onderzoek.

Deradicalisering

De factoren die door verschillende auteurs benoemd worden kennen inhoudelijk een belangrijke mate van overeenkomst, hoewel zich verschillende accenten voordoen. De indelingen die worden gemaakt lopen niet altijd parallel. Soms omdat er wisselend of tegelijkertijd naar individuen en groepen wordt gekeken, soms omdat een ander abstractieniveau is gekozen. Het belangrijkste verschil dat voor ons onderzoek relevant is, is dat de indeling van Bjørgo primair gebaseerd is op de *richting* van de factoren – trekken, duwen en weerhouden – terwijl de indelingen van de andere besproken auteurs veel meer primair gebaseerd zijn op de *inhoud* van de factoren die dan weer in meer of mindere mate in verschillende categorieën worden onderverdeeld. Bij Demant e.a. in aspecten van de beweging, ideologische aspecten en gevolgen voor de persoonlijke leefomstandigheden. Zowel inhoudelijke als richtingsaspecten zijn belangrijk bij het onderzoek naar motieven en fasen voor deradicalisering en uittreding en voor mogelijke interventies met het oog daarop.

Fasen

Het onderzoek naar het verloop van processen van radicalisering en deradicalisering is zeer beperkt, maar levert enkele sturende inzichten op. Voor radicalisering in een overgang van voorfase naar de extreemrechtse beweging is het zinvol te kijken naar de mate waarin sprake is van wel of niet afgebakende groepen en bewegingen. Voor het proces van radicalisering is het van belang om te onderzoeken of er sprake is van meerdere fasen waarin andere factoren dominant zijn. Voor deradicalisering gaan meerdere auteurs in op de noodzaak om goed te kijken naar de verschillen tussen deradicalisering en uittreding, het verlaten van een groep. Cognitief-emotionele processen dienen hier te worden onderscheiden van gedragsaspecten.

We hebben in dit hoofdstuk internationale theorievorming en onderzoek op het terrein van processen van radicalisering en deradicalisering besproken. Dit biedt een bruikbaar begrippenkader om onze data te analyseren. Tegelijkertijd is het belangrijk voor ogen te houden dat het bij het onderhavige onderzoek gaat om een afgebakend, beperkt onderzoek met een eveneens beperkt instrumentarium.

3 Extreemrechts

Alvorens in te gaan op onze onderzoeksresultaten is het van belang stil te staan bij de organisaties waarin onze respondenten actief waren. In dit hoofdstuk gaan we eerst in op het debat rond de afbakening van extreemrechts en geven we vervolgens in een korte schets weer in welke organisaties de geïnterviewden actief waren. Als laatste gaan we in op de rol die de respondenten hadden binnen deze organisaties en de vraag wat zij zelf verstaan onder extreemrechts.

3.1 Definitie en afbakening

Het definiëren en afbakenen van het begrip extreemrechts is een onderwerp dat al decennialang voor veel debat zorgt onder wetenschappers die onderzoek doen naar extreemrechts.³⁶ Zulke voortdurende discussies zijn vaak inherent aan de studie van complexe sociale fenomenen die bovendien aan verandering onderhevig zijn. Afgezien hiervan speelt bij extreemrechts een ander bijzonder aspect mee: de beladen geschiedenis van het verschijnsel sinds de Tweede Wereldoorlog, waardoor het wordt geassocieerd met massamoord, vernietiging en verovering. Die associatie brengt twee complicerende aspecten met zich, die het definiëren en afbakenen van extreemrechts verder bemoeilijken.

- Extreemrechtse formaties hebben na 1945 bij voortduring in het verdomhoekje gezeten. Door een politiek en sociaal isolement, gepaard aan allerlei repressiemaatregelen, is het sinds decennia een overlevingsstrategie van extreemrechts geworden om de ideologische opvattingen te verhullen en een gematigder of anderszins aangepaste boodschap voor het voetlicht te brengen.
- ‘Extreemrechts’ is behalve een begrip uit de politieke wetenschappen, na de Tweede Wereldoorlog ook een kwalificatie geworden waarmee formaties, ideeën of personen in diskrediet worden gebracht.

Het eerste aspect, het verhullen van de eigenlijke ideeën, wordt door Van Donselaar een onderdeel van het zogenaamde ‘aanpassingsdilemma’ genoemd.³⁷ In het kort gaat het er hier om dat een krachtige taboeïsering van ‘fout’ in de Tweede Wereldoorlog, van nationaalsocialisme, van betrokkenheid bij (politiek) geweld, leidt tot diverse vormen van vaak

zeer negatieve reacties. De dreiging van deze (onder andere justitiële) reacties heeft bij extreemrechtse formaties een matiging, verhulling of maskering van de eigen identiteit tot gevolg, in een poging sancties of stigmatisering te voorkomen. Dit gedrag kan een risico met zich meebrengen. De aanpassing in matigende richting kan te ver worden doorgevoerd, waardoor de (potentiële) aanhang zich onvoldoende herkent, of waardoor er onvoldoende onderscheid is met andere, meer gematigde, organisaties. Vandaar: het ‘aanpassingsdilemma’.

Bij veel extreemrechtse organisaties laat men zich onder invloed van het aanpassingsdilemma *backstage* vaak in mindere mate leiden door de repressieve dreiging dan *frontstage*. Achter de schermen is de ware identiteit beter zichtbaar. Anders gezegd: door het aanpassingsdilemma ontstaan verschillen tussen *frontstage* en *backstage performances*.³⁸

Om zich een goed beeld te kunnen vormen van een beweging en zijn ideologische opvattingen, dient men dus rekening te houden met de mogelijkheid dat bepaalde elementen van extreemrechtse formaties op het eerste gezicht minder goed of niet waarneembaar zijn. Dit leidt ertoe dat het definiëren en afbakenen op basis van alleen de openbare boodschap van potentieel extreemrechtse organisaties onvoldoende houvast biedt. De kans is immers groot dat een waarnemer, vanwege het aanpassingsdilemma, alleen een gefilterde, gematigde boodschap te zien krijgt. In het kader van het Monitorproject Racisme & Extremisme gaan wij uit van drie indicatoren om het extreemrechtse ‘gehalte’ van een organisatie te bepalen: sociale genealogie, magneetfunctie en ideologie.³⁹ De indicator *sociale genealogie* berust op de bevinding dat extreemrechtse groepen niet zomaar ontstaan, maar meestal uit andere extreemrechtse formaties voortkomen.⁴⁰ Onder de oprichters van extreemrechtse organisaties bevinden zich heel vaak personen die voordien bij verwante extreemrechtse organisaties aangesloten zijn geweest. Deze personele continuïteit geldt niet alleen voor de oprichters, maar evenzeer voor een aantal personen dat zich gaandeweg bij een organisatie aansluit. De indicator *magneetfunctie* betreft de aantrekkingskracht die de partij uitoefent op ‘radicalen’, personen die blijk hebben gegeven van uitgesproken extreemrechtse sympathieën.

De gemeenschappelijke noemer van de *ideologie* van extreemrechts komt, wat Nederland betreft, kort weergegeven, neer op het volgende. Men is in positieve zin georiënteerd op ‘het eigene’, heeft een afkeer van ‘het vreemde’, van politieke tegenstanders, van de gevestigde politiek in het algemeen, en men heeft een hang naar het autoritaire.

Hoewel de positieve oriëntatie op het ‘eigene’ en de afkeer van het ‘vreemde’ karakteristiek zijn voor verschillende extreemrechtse stromingen, zijn daarbinnen verschillende afgrenzingen en accenten van toepassing. Zo zijn er verschillen zichtbaar wie tot het ‘vreemde’ en wie tot het ‘eigene’ worden gerekend. Bij de ene groep gaat het om een onderscheid tussen mensen die al of niet tot het ‘Arische ras’ behoren. Joden zijn hier de ultieme vijand. Zij trachten de wereld te overheersen en het Arische ras te vernietigen, zo redeneert men. Maar even ‘volksvreemd’ zijn niet-westerse allochtonen en daarbij vormt huidskleur in de praktijk een belangrijk criterium. Bij deze benadering behoort de bevolking van omringende landen (Duitsers, Engelsen, Fransen) niet tot het vreemde. Het ‘eigene’, dat zijn ‘de Germaanse volkeren van Europa’. Het kan echter ook gaan om een onderscheid waarbij het ‘eigene’ primair betrekking heeft op Nederlanders en Vlamingen. In deze ‘Heelnederlandse’ benadering wordt vaak ook uitgegaan van een ‘stamverwantschap’ met blanke Zuid-Afrikanen. Gezien de geschiedenis van Zuid-Afrika worden vanuit deze zienswijze Engelsen als vreemden en zelfs als vreemde overheersers gezien. Ook Fransen worden in de Heelnederlandse benadering als vreemd beschouwd en gezien ‘hun onderdrukking’ van de Zuidelijke Nederlanden als vreemde overheersers. Maar niet-westerse allochtonen worden nóg meer als ‘vreemd’ beschouwd dan de blanke buurlanden en niet zelden gaat de Heelnederlandse benadering gepaard met antisemitisme. In een derde variant zijn niet-westerse allochtonen het ‘vreemde’ en is het ‘eigene’ in veel mindere mate of zelfs in het geheel niet op ‘ras’ gebaseerd. Het gaat veeleer om de eigen natie, het eigen volk, het vaderland of eenvoudigweg ‘Nederland’. Men is gekant tegen de aanwezigheid van ‘niet-blanken’, vandaag de dag primair tegen moslims, die, zo redeneert men, het land overspoelen en zich steeds meer gaan gedragen als vreemde overheersers.

Deze benaderingen komen alle drie voor in het Nederlandse extreemrechtse landschap, vaak in wisselende combinaties, de ene keer meer, de andere keer minder overdacht of ingevuld. Met veel verschillende grijs-

tinten kortom. Daarnaast kan de ideologische diepgang nogal verschillen, variërend van een sterk ontwikkelde ideologische oriëntatie tot één die veeleer gebaseerd is op enkele racistische *oneliners*.

In de publicatie *Polarisatie en radicalisering in Nederland. Een verkenning van de stand van zaken in 2009* gaat Van Donselaar, aan de hand van bovengenoemde punten, opnieuw in op de definitieproblematiek van extreemrechts.⁴¹ Hij doet geen poging om extreemrechts in zijn algemeenheid te definiëren, maar beperkt zich tot ‘hedendaagse extreemrechtse formaties in Nederland’.

Voor ons onderzoek is gebruikgemaakt van de drie genoemde indicatoren om te bepalen of er bij de betrokken formaties van extreemrechts gesproken kan worden.

3.2 Formaties

In deze paragraaf gaan wij kort in op het karakter van de verschillende groeperingen die bestonden in de periode dat onze respondenten actief waren: Nederlandse Volks-Unie (NVU), de Nieuwe Nationale Partij (NNP), de Nationale Alliantie, Blood & Honour, Combat 18 (CI8), Voorpost, Nationaal-Socialistische Aktie (NSA), Stormfront Nederland en Aktiefront. Daarnaast speelden extreemrechtse websites een rol, vooral de webfora Stormfront en Holland Hardcore.⁴² Deze opsomming is primair bedoeld als een schets van het milieu waarin de respondenten van dit onderzoek actief waren.

De opsomming bevat drie politieke partijen (Nieuwe Nationale Partij, Nationale Alliantie en Nederlandse Volks-Unie) en zes straatformaties. De drie politieke partijen manifesteren zich zowel op straat in de vorm van demonstraties, manifestaties of kleinschaligere acties, als ook tijdens verkiezingen. Zij behaalden bij deze verkiezingen geen grote successen. Verder kennen zij een formele structuur, met een bestuur en verschillende afdelingen.

Met ‘straatformaties’ duiden wij informele netwerken aan, vaak met een lage organisatiegraad. Zij kennen meestal geen officieel bestuur en staan niet ingeschreven bij de Kamer van Koophandel. Deze staatformaties

bestaan veelal uit jonge activisten met om hen heen een aantal oudere kaderfiguren. Met uitzondering van de organisatie Voorpost hebben de genoemde straatformaties een uitgesproken neonazistisch karakter.⁴³

Nederlandse Volks-Unie

De Nederlandse Volks-Unie (NVU), opgericht in 1971, ontwikkelde zich in de jaren zeventig al tot een openlijk nationaalsocialistische partij. Het grootste wapenfeit van de NVU in het afgelopen decennium is dat de partij vanaf 2001 via een herhaalde gang naar de rechter de mogelijkheid heeft afgedwongen om legaal te kunnen demonstreren. Demonstreren is sindsdien ook de belangrijkste activiteit van de partij geweest. Deze demonstraties zagen er geruime tijd vrijwel identiek uit. De NVU wist een eigen achterban van tussen de vijftig en de tachtig demonstranten te mobiliseren. Sinds een paar jaar worden deze demonstraties in toenemende mate bezocht door activisten van de Nationaal-Socialistische Aktie (NSA) en Blood & Honour, waarbij deze groepen het demonstratiebeeld steeds verder zijn gaan overheersen. Dat heeft invloed op het functioneren van de NVU. Het uitgesproken antisemitisme van de NSA zorgt ervoor dat ook de NVU-leiding de voorzichtige koers op dit thema heeft verlaten en zich vaker openlijk, maar wel in verhulde termen, negatief uitlaat over joden.

In 2010 deed de NVU in vier plaatsen mee aan de gemeenteraadsverkiezingen. Daarbij werd een mager resultaat en geen enkele zetel behaald.

Nieuwe Nationale Partij

De Nieuwe Nationale Partij (NNP) werd in 1998 opgericht en was een afsplitsing van de CP'86. De partij kon echter nooit tippen aan het succes dat de CP'86 gekend had: enkele honderden leden en zeven gemeenteraadszetels. In 2002 hoopte de partij mee te kunnen liften op de successen van Pim Fortuyn en de politieke onrust die ontstond na zijn gewelddadige dood. Dat leek ook enigszins te lukken toen de partij in 2002 twee deelraadszetels in Rotterdam-Feijenoord behaalde. Na een aantal felle discussies over de politieke koers van de partij – matigen of juist radicaliseren – en een mislukte poging om tot verbreding van de achterban te komen raakte de partij eind 2003 echter in het ongereede en verdween in 2005 definitief van het toneel.

Nationale Alliantie

De Nationale Alliantie (NA) was een extreemrechtse partij met een sterke basis in Rotterdam. De partij ontstond eind 2003 na een scheuring binnen de NNP. Door allerlei onrust en ruzies bij concurrerende partijen kende de NA een vliegende start. Zij stelde zich expliciet open voor activisten met heel diverse rechtse achtergronden, ‘van Fortuynist tot nationaalsocialist’. Dat leek aanvankelijk goed te werken. De partij had van 2003 tot 2006 een deelraadszetel in Rotterdam-Feijenoord maar richtte zich ondertussen vooral op straatacties. Na verloop van tijd radicaliseerde de partij. Een toenemende acceptatie van geweld als politiek actiemiddel en een steeds virulenter antisemitisme zorgde voor een afbrokkelend ledental. Na het verliezen van de deelraadszetel in 2006, een aantal forse conflicten, mislukte acties en politie-invalen bij het partijbestuur werd de NA in de zomer van 2007 opgeheven.

Nationaal-Socialistische Aktie

De Nationaal-Socialistische Aktie (NSA) is op dit moment de meest uitgesproken nationaalsocialistische organisatie in Nederland. Vanaf 2005 ontwikkelde zich in de regio Haaglanden vanuit het circuit van Lonsdalejongeren een extreemrechtse formatie. Na een ideologische zoektocht en twee naamsveranderingen (Soetermeer Skinhead Front en Jeugdstorm) ging deze groepering vanaf 2008 door het leven als Nationaal-Socialistische Aktie (NSA). De organisatie bestaat anno 2010 uit enkele tientallen actieve leden. De NSA heeft een zeer radicale ideologie. Het belangrijkste element daarin is het radicale antisemitisme en de felle anti-Israëlhouding. De NSA oriënteert zich vooral op de Duitse ‘Autonome Nationale Socialisten’ waarvan de leden op hun beurt er om bekend staan dat zij veel middelen en werkwijzen overnemen van hun linkse tegenstanders. Zij leggen zich er op toe om een eigen extreemrechtse jeugdstijl te ontwikkelen met muziek en kleding. De activiteiten van de NSA bestaan merendeels uit legale en illegale straatacties: demonstraties, manifestaties, kleinschalige vernielingen en geweldplegingen. Het gebruik van geweld is bij de NSA een punt van discussie. Deze discussie gaat echter niet zozeer over de vraag of er geweld gebruikt mag worden, maar veeleer over wat voor geweld er wanneer gebruikt mag worden en vooral tegen wie het gericht zou moeten zijn. Er is binnen de organisatie sprake van een brede acceptatie van geweld, zowel bij het beslechten

van alledaagse conflicten, als voor het inzetten ervan als politiek actie-middel. De belangrijkste vijand voor de NSA is het 'internationale jodendom'. De NSA stelt dat westerse regeringen onderdeel zijn van een groot 'joods complot'. Daarom wordt gepleit voor acties tegen de 'joodse' staat en zijn vertegenwoordigers, vooral tegen de politie. Binnen NSA-kringen wordt gerefereerd aan inspiratiebronnen uit het terroristisch spectrum, zoals de RAF, de ETA en neonazistische terreurgroepen. In de praktijk blijft het geweld beperkt tot vechtpartijen, gevallen van mishandeling en (kleine) vernielingen.

Blood & Honour en Combat 18

Blood & Honour is een internationale organisatie van skinheads met neonazistische opvattingen. De organisatie werd medio jaren tachtig in Engeland opgericht en kent afdelingen in veel westerse landen. In Nederland is de organisatiegraad van Blood & Honour laag. Er zijn enkele regionale netwerken, die zich Blood & Honour of Combat 18 noemen, naar een militante afsplitsing van Blood & Honour.

Naast de organisatiegraad zijn ook de politieke ambities laag. Blood & Honour-activisten kan men eerder zien als politieke hooligans: veel nadruk ligt op kroegbezoek, concerten, drankmisbruik en straatgeweld. Blood & Honour wordt voortdurend geplaagd door interne ruzies en scheuringen. Anno 2010 zijn diverse Blood & Honour-groepen actief, die voor een groot deel in onderlinge onmin leven en elkaar bij tijd en wijle hardhandig bestrijden. Naast deze onderlinge ruzies heeft Blood & Honour in Nederland ook te maken met een repressief klimaat. Bijeenkomsten onder Blood & Honour-vlag worden in Nederland vaak verboden vanwege het uitgesproken nationaalsocialistische karakter.

Voorpost

De Heel nederlandse organisatie Voorpost is van oorsprong Vlaams.⁴⁴ Voorpost heeft sinds de jaren zeventig ook een Nederlandse afdeling. Die Nederlandse tak van Voorpost kent een geschiedenis van pieken en dalen. Sinds 2004 maakt de organisatie een relatieve bloeiperiode door. Voorpost is een straatformatie die probeert de publieke opinie te beïnvloeden met mediagenieke acties. Daarnaast werkt men aan scholing van de eigen achterban. Voorpost streeft naar een nette en open uitstraling van haar acties, waarbij het gebruik van geweld officieel wordt

afgewezen. De thema's die worden gekozen, zijn deels klassiek extreemrechts. Anderzijds wordt aangesloten bij actuele onderwerpen in het maatschappelijk debat. Voorpost richt zich bijvoorbeeld tegen de islam, tegen drugsgebruik en is fel gekant tegen pedofilie. Ook linkse organisaties en partijen moeten het ontgelden.

Ideologisch verschilt Voorpost aanmerkelijk van bijvoorbeeld NSA en Blood & Honour. Laatstgenoemde andere organisaties zijn uitgesproken nationaalsocialistisch. Voorpost plaatst zich in de 'Dietse' extreemrechtse traditie en in die van het Vlaamse solidarisme. Het solidarisme is een antidemocratische politieke stroming, die in de jaren dertig van de twintigste eeuw ontstond en zich oriënteerde op het fascisme van Mussolini.

Aktiefront Zuid Holland-Zuid en Aktiefront Nederland

Aktiefront Zuid Holland-Zuid (AFZHZ) werd in 2005 opgericht in de Zuid-Hollandse Drechtsteden. AFZHZ manifesteerde zich vooral door deelname aan demonstraties en bijeenkomsten van anderen. Na verloop van tijd verdwenen de oorspronkelijke oprichters uit beeld en werd de organisatie overgenomen door personen buiten de regio. Dit was aanleiding om de naam te wijzigen in Aktiefront Nederland. De activiteiten veranderden echter niet noemenswaardig. In 2008 verdween Aktiefront.

Stormfront Nederland

Stormfront Nederland (SFN) werd in 2000 opgericht door een groepje voormalige NVU-leden. Zij waren uit die partij gezet na het vernielen van joodse begraafplaatsen en monumenten. SFN wist zich vooral populair te maken onder rechtsextremistische jongeren uit de gabber- en hardcore-scene. De acties van SFN hadden een hooliganachtig karakter: confrontaties zoeken met politieke tegenstanders en allochtone jongeren, mishandelingen en vernielingen. SFN kwam landelijk in beeld na een grootschalige kladactie en vernieling van de Joodse begraafplaats in Oosterhout in 2001. In de loop van 2003 verdween SFN uit beeld.

3.3 Extreemrechts op internet

Voor veel jongeren maakt internet een belangrijk deel uit van hun alledaagse leven. Dat geldt vanzelfsprekend ook voor jongeren die bij

extreemrechts betrokken raken. Internet kan daarbij verschillende functies vervullen: als informatiebron, als communicatiemiddel of als virtuele sociale omgeving.

Extreemrechtse formaties maken van deze mogelijkheden onder andere gebruik door websites op te zetten. Maar vooral interactieve webfora komen nadrukkelijk in beeld. Zij voorzien in alle drie de genoemde functies: op deze fora geplaatste berichten dienen als informatiebron voor jongeren die willen leren over de ideeën van extreemrechtse formaties, de fora dienen als communicatiemiddel voor allerhande zaken die van belang zijn voor extreemrechtse formaties zoals werving, mobilisatie en propaganda. Als laatste dienen deze fora voor veel deelnemers als virtuele sociale omgeving of ‘digitale hangplek’.⁴⁵

Alle hierboven genoemde organisaties hebben of hadden websites en in een aantal gevallen ook een forum. Naast deze websites komen in dit onderzoek ook twee webfora in beeld, die onafhankelijk zijn van deze extreemrechtse organisaties: het Stormfront-forum en Holland Hardcore.

Het Stormfront-forum is in 1997 opgericht in de Verenigde Staten. Sinds 2000 is er een aparte afdeling voor Nederland en Vlaanderen. In de vorige paragraaf beschreven wij de organisatie Stormfront Nederland. Deze organisatie is niet gelieerd aan dit forum. Het Stormfront-forum richt zich op een breed extreemrechts publiek en probeert ook geïnteresseerden en nieuwkomers te binden. Het forum wordt in de alledaagse gang van zaken echter vooral bevolkt door uitgesproken nationaalsocialisten en aanhangers van *White Power*.⁴⁶ Structurele analyse van de berichten op Stormfront door Branderhorst levert de conclusies op dat het hier in meerderheid om extreemrechtse berichten gaat, waaronder een flink aantal met strafbare inhoud.⁴⁷ Het afgelopen decennium zijn diverse deelnemers aan het Stormfront-forum veroordeeld, onder andere vanwege antisemitische berichten. In 2009 werd een van de Nederlandse beheerders echter vrijgesproken.⁴⁸

Onder onze respondenten was Stormfront een bekende en, bij een aantal van hen, populaire verblijfplaats op internet. Het vormde een virtuele ontmoetingsplaats voor extreemrechtse personen die door hun activiteiten vaak geïsoleerd waren geraakt van hun vroegere sociale omgeving.

Koster en Houtman typeerden Stormfront als ‘virtueel toevluchtsoord’ voor rechtsextremisten.⁴⁹ Dat beeld komt overeen met de ervaringen van onze respondenten.

Naast deze virtuele samenkomsten zoeken Stormfront-bezoekers elkaar ook periodiek in de echte wereld op. Er werden het afgelopen decennium regelmatig borrels georganiseerd, waar men de digitale vriendschappen ook in reële vriendschappen kon omzetten. Regelmatig mondden deze borrels onder invloed van alcohol uit in vechtpartijen en vernielingen.

Een ander webforum, Holland Hardcore, werd opgericht in 2003 en had een gelijksoortige functie als Stormfront. Dit forum richtte zich vooral op Lonsdalejongeren. Het was daarbij het doel om deze jongeren te voorzien van ideologische bagage en, waar mogelijk, te interesseren voor deelname aan extreemrechtse acties of lidmaatschap van extreemrechtse formaties. Holland Hardcore is eind 2009 opgeheven en opgegaan in een aan Voorpost gelieerd forum.

3.4 Rol respondenten

De rollen van de twaalf jongeren die wij spraken binnen de bewegingen waarin zij actief waren varieerden. In grote lijnen zagen wij vier rollen: de ideologen, de organisatoren, de uitvoerders en de meelopers. Onder onze respondenten waren twee meelopers: zij deden wel lange tijd mee met een groep, maar zonder dat zij veel inbreng hadden. De meelopers hebben weinig status. Daarom werden zij waarschijnlijk ook niet uitgenodigd voor geheime – vaak illegale – acties. Zij deden mee aan acties en activiteiten die door het kader bedacht waren, zoals demonstraties of folderacties of ze gingen mee naar meer sociale activiteiten zoals borrels, feesten en concerten. Met uitzondering van deze meelopers rekenen wij alle anderen tot de harde kern. Sommige respondenten waren duidelijk leidend of sturend in de organisatie. Dit kan in praktische zin zijn of meer betrekking hebben op de ontwikkeling van visies of ideologie. De eerste categorie personen organiseerde een groep, regelde bijeenkomsten en initieerde acties. De tweede categorie was meer sturend en inspirerend op het ideologische vlak. Zij formuleerde standpunten, schoolde de leden op het gebied van het extreemrechtse gedachtegoed en voerde

de boventoon in al of niet formeel georganiseerde debatten en discussiebijeenkomsten. Hun mening werd vaak door de anderen gevolgd. Een derde rol was die van uitvoerder. De uitvoerders namen deel aan acties en activiteiten, waaronder geheime acties. Alle activisten namen in meer of mindere mate deel aan de discussies over ideologie en standpunten. Een andere veelvoorkomende activiteit was het bezoeken van bijeenkomsten door het hele land en soms in het buitenland.

3.5 De beleving van de ideologie

Wij bestempelen de groepen en bewegingen waarbinnen onze twaalf respondenten zich organiseerden als extreemrechts. Maar hoe kijken onze respondenten daar zelf tegenaan? Zien zij dit ook zo of definiëren ze zichzelf anders?

Daarnaar gevraagd kwamen we ‘extreemrechts’ niet vaak tegen als zelfdefinitie. Degenen die achteraf een min of meer uitgewerkte analyse maakten van hetgeen zij hebben doorgemaakt wilden de term nog wel eens gebruiken. ‘Rechtsnationalisme’, gewoon ‘rechts’ en ‘nationaalsocialisme’ zijn termen die zij zelf vaker gebruiken of gebruikten om het gedachtegoed te karakteriseren. De meesten maken daarbij een duidelijk onderscheid tussen het elementaire racisme van de gabberscene en het radicale, ideologisch ingebedde racisme binnen de neonazistische formaties.

‘Radicaal zijn is zoveel meer, je hebt echt een haat tegen rassenvermenging, joden et cetera. Gabbers daarentegen zijn meer tegen Turken en Marokkanen en hebben niet echt een idee wat rassenvermenging inhoudt, radicalen zijn echt puur voor het blanke ras, zeg maar.’

Afgezien van definities, treffen we bij de meeste van onze respondenten een weinig coherent en uitgewerkt gedachtegoed aan. Op een enkele uitzondering na heeft men weinig kennis over extreemrechtse ideologieën. Dit komt overeen met bevindingen uit het overigens beperkte eerdere onderzoek naar de ideologische overtuigingen van extreemrechtse activisten.⁵⁰ Een respondent ziet het als volgt.

‘Extreemrechts is meer door de media verzonnen; ik noemde mezelf ook niet zo, maar nationaalsocialist. Extreemrechts heeft meer met nationalisme te maken volgens mij. En het verschil tussen nationalisme en nationaalsocialisme heeft meer te maken met rassenvermenging, Hitler-gedachtegoed en zo.’

Een variatie hierop treffen we aan bij een andere respondent.

‘Extreemrechts richt zich puur op haat/geweld/afkeer tegen allochtoonse mensen, echt nationalisme zeg maar. Terwijl radicaal rechts het echte nationaalsocialisme nastreeft. Dus de haat ligt dieper, men gaat uit van een geheime samenwerking van joodse zionisten die de touwtjes wereldwijd in handen hebben.’

Een volgende respondent geeft een meer uitgewerkte visie op het verschil tussen nationalist en nationaalsocialisten.

‘Was ik dan een nationaalsocialist? Als ik heel eerlijk ben, moet ik met pijn in mijn hart bekennen dat ik daar qua opvattingen best voor door had kunnen gaan. Toch noemde ik mezelf toen liever nationalist. Wat is dan het verschil tussen de twee? Er zijn een aantal verschillen in mijn optiek. Een nationaalsocialist staat voor een Dietse staat en wil hiervoor sterven, een nationalist staat voor de belangen van zijn land. Een nationaalsocialist haat alles en iedereen zonder blauwe ogen en blond haar en joden in het bijzonder. Een nationalist moet niets hebben van ‘hier niet thuis horenden’, voor de nationalist is haten hierbij een groot woord.’

Slechts een minderheid verdiepte zich door boeken te lezen, een discussie aan te gaan met anderen en eigen – soms afwijkende – standpunten te formuleren.

‘Ik wilde informatie vinden, kijken hoe ik er zelf tegenover stond. Ik had altijd mijn eigen positie. Want ik vond dat je moest veranderen. Ze moesten het meer aanpassen aan de moderne tijd. Wil je iets bereiken, dan moet je politiek bedrijven. Je leeft niet meer in de jaren twintig of dertig. Met het antisemitisme heb ik nooit iets gehad. Daar bleven ze maar mee

komen, terwijl er veel grotere problemen zijn. Ik denk omdat het een makkelijk zwart schaap is.’

3.6 Afsluitend

Het definiëren van extreemrechts is internationaal onderwerp van een wetenschappelijk debat dat veel inzichten heeft opgeleverd. In Nederland is vanuit het project Monitor Racisme & Extremisme voortbordurend op dit debat en op basis van eigen onderzoekservaringen een afbakening gemaakt. Kernpunten daarin zijn oriëntatie op het ‘eigene’, afkeer van het ‘vreemde’, van politieke tegenstanders, en een hang naar het autoritaire. Verder wordt gewezen op de noodzaak om naast ideologie ook sociale genealogie en de magneetfunctie als indicatoren te gebruiken: waren betrokkenen eerder actief in andere formaties? Is er sprake van aantrekkingskracht op personen met extreemrechtse sympathieën? De kringen waarin onze respondenten, in verschillende rollen, hebben rondgelopen vallen zonder meer binnen de grenzen van deze afbakening. Wel zijn ze te onderscheiden in nationaalsocialistische of andere, niet-nationaalsocialistische formaties. Ook is er een onderscheid tussen politieke partijen en straatformaties.

4 Voorfase

Een proces van radicalisering begint niet vanuit het niets. Radicalisering heeft een voorgeschiedenis. In dit hoofdstuk gaan we in op de sociale achtergrond van de respondenten en hun omstandigheden in de 'voor-fase', de fase voor het begin van het radicaliseringsproces. We bespreken of die omstandigheden kunnen worden aangemerkt als risicofactoren voor radicalisering.

4.1 Achtergrond geïnterviewden

De twaalf personen die wij interviewden, waren in meerderheid man en in minderheid vrouw – een tot voor kort gebruikelijk beeld binnen extreemrechts. Dit beeld is sinds enige tijd aan verandering onderhevig en voor de diverse organisaties zeker niet eenduidig. Sommige groeperingen worden sterk gedomineerd door mannen; vrouwen zijn hier, als ze al aanwezig zijn, vooral zichtbaar in relationele termen als de vrouw of vriendin van. Bij andere groepen zien we dat vrouwen, los van hun relatie, steeds vaker een eigen, actieve rol spelen. Onder onze vrouwelijke respondenten komen beide rollen voor.

De jongeren die wij spraken woonden ten tijde van hun extreemrechtse activisme verspreid over het land.

Op het moment van het gesprek dat wij eind 2009 met hen hadden, varieerden zij in leeftijd van 18 tot 26 jaar. Toen zij aansluiting vonden bij extreemrechts waren zij tussen de 12 en 18 jaar oud. Op het moment dat zij de stap namen om die beweging de rug toe te keren, waren zij tussen de 15 en 24 jaar oud.

Ook de duur van hun verblijf in extreemrechtse groepen varieert. De kortste periode van verblijf was 3 jaar en de langste 8 jaar. Voor de overgrote meerderheid van de respondenten was het ten tijde van ons interview 1 tot 4 jaar geleden dat ze besloten uit dit wereldje te stappen.

Tabel 4.1 Opleiding en werk ten tijde van radicaliseringsproces

VMBO	3
HAVO	1
MBO	4
HBO	1
Werkend, afgeronde opleiding voor werk:	
MBO	2
Onbekend	1
Totaal	12

De meerderheid (9 personen) van onze gesprekspartners was scholier en woonde thuis bij de ouders. Enkelen hadden daarnaast werk. Het ging hier om bijbaantjes naast de opleiding. Opvallend is dat bijna alle respondenten na het verlaten van extreemrechts een of andere vorm van opleiding hebben opgepakt. Diegenen die al werk hadden, zijn na hun radicale periode in dezelfde sector blijven werken. Wel kregen allen problemen op het werk, meestal omdat de extreemrechtse activiteiten op een of andere manier bekend waren geworden, bijvoorbeeld via een internetpublicatie of door publiciteit na een arrestatie.

De thuissituatie geeft een gevarieerd beeld te zien. Sommige respondenten komen uit volledige gezinnen, andere uit gescheiden eenoudergezinnen. De ouders van twee jongeren gingen in de loop van de extreemrechtse periode van hun kinderen uit elkaar. De ouders zijn meestal middelbaar of laagopgeleid; een enkele hoger opgeleid. Ook qua politieke voorkeur is het beeld van de ouders gevarieerd. Zij zijn soms in meer of mindere mate apolitek, of ze stemmen GroenLinks, CDA, VVD of een andere reguliere partij. Een enkele ouder had zelf een uitgesproken negatief standpunt over allochtonen.

4.2 Risicofactoren voor radicalisering

Een vaak gehoorde vraag is of er risicofactoren zijn die probleemontwikkeling bij jongeren zouden kunnen voorspellen. De gedachte daarachter is dat, wanneer deze factoren bekend zijn, er in een vroeg stadium kan worden ingegrepen. Als risicofactoren voor probleemgedrag bij jongeren gelden onder meer een problematische gezinssituatie, psychosomatische deficiënties en een gebrek aan een (succesvolle) loopbaan op het gebied van opleiding en werk. Om te bezien of er bij onze onderzoeksgroep sprake is van dergelijke factoren, is gevraagd naar leefomstandigheden en sociale context voorafgaand aan en ten tijde van de periode van radicalisering. Omdat het hier om radicaliseringsproblematiek gaat, is tevens gevraagd naar (politieke) denkbeelden. Ook is gepeild in hoeverre er sprake is van vooroordelen. Dit levert een breed palet aan factoren op.

Wij kijken eerst naar de cognitieve kant van het radicaliseringsproces: welke (politieke) ideeën hadden de respondenten voorafgaand aan hun radicalisering? Hadden zij vooroordelen tegenover etnische minderheden? In eerder onderzoek bleek al dat ideologische overwegingen bijna nooit een rol spelen bij processen van extreemrechtse radicalisering.⁵¹ Dit stemt overeen met onze bevindingen. Slechts een kleine minderheid bleek voorafgaand aan hun betrokkenheid bij extreemrechts geïnteresseerd te zijn in politiek. Als we deze vraag naar de cognitieve kant van het radicaliseringsproces toespitsen op vooroordelen over etnische minderheden, blijkt dat voor het grootste gedeelte van de groep geldt dat zij in meer of mindere mate bevooroordeeld waren.

‘Ik had geen verstand van politiek. Ik had wel mijn eigen ideeën. Ik had een pleurishekel aan Marokkaantjes. Dat sloot aan bij extreemrechts.’

Vaak bleken deze vooroordelen mede geïnspireerd door eigen negatieve ervaringen met migrantenjeugd.

‘Ik zat nog op school. Ik was toentertijd een gabber, half kaal hoofd en afzetten tegen de maatschappij. Ik had toen heel vaak ruzie met buitenlandse jongeren bij ons op school. Die mochten mij niet omdat ik half

kaal was en met Lonsdalekleren liep. Terwijl ik daar nog helemaal niet mee bezig was, mijn beste vriend was een allochtoon toentertijd.’

Het kwam verschillende keren voor dat het hierbij ging om ervaringen met geweldsmisbruik.

‘En als daar dan nog dingen omheen gebeuren, mijn vader wordt neergeslagen door een, weet ik veel, in ieder geval ook weer een buitenlander. Ik denk dat dat toch wel aanwakkert (...). Uiteindelijk is de dader gepakt, hij had al meerdere van dit soort dingen gedaan waarbij grof geweld werd gebruikt. Hij kreeg drie jaar...’

Vijf van de twaalf respondenten geven aan in mindere of meerdere mate dit soort ervaringen mee te hebben gemaakt, ofwel uit de eerste hand te kennen. Zij stellen ook dat deze ervaringen van invloed, soms van grote invloed, waren op hun keuze voor rechtsextremisme. Daarbij verwijst één van hen naar de behoefte om de woede en het ervaren onrecht een plaats te geven in een groter politiek verhaal. De stap om contact te leggen met een extreemrechtse organisatie maakte hiervan deel uit.

Opvallend is anderzijds dat meerdere respondenten vriendschappelijke contacten onderhielden met jongeren van allochtone afkomst. Soms bleven die vriendschappen gewoon bestaan naast de extreemrechtse betrokkenheid.

‘Ik hield dezelfde vrienden. Die vriendengroep was heel divers. Een Antiliaan, een Marokkaan, een Ethiopische tot gewoon Nederlanders en weet ik veel wat. Dat was bier, drugs, verzin het maar. En daar is nooit iets in veranderd, iedereen wist van mijn politieke activiteiten.’

Maar soms was de betrokkenheid bij activiteiten binnen extreemrechts ook reden voor een breuk met een hartsvriend omdat hij van allochtone afkomst was.

‘Ik had ook het probleem wat ik met hem (een allochtone vriend, *red.*) moest doen. Op een gegeven moment had ik zoiets van: hij moet weg.

Dat vond ik heel moeilijk. Ik heb op een gegeven moment maar geen contact meer opgenomen.’

Naast cognitieve factoren spelen sociale factoren een rol als risicofactor voor radicalisering. Een belangrijke sociale contextfactor, die door een substantieel deel van de personen wordt genoemd, is een gebrek aan vrienden, ofwel positief geformuleerd, een behoefte aan sociale binding. Anderen hebben wel een vriendengroep, maar die voldoet niet aan de behoefte aan een groep met een duidelijke identiteit.

‘Omdat ik nooit ergens bij hoorde, ik was altijd al anders en mensen vonden me raar. Vandaar dat het me zo erg trok, denk ik.’

Aanvullend speelt soms de wens dat de gezochte vriendengroep wel ‘spannend’ moet zijn.

‘Mijn oude vrienden waren veel te saai, dus die was ik al kwijt.’

Ook de invloed van verkeerde vrienden komt naar voren.

‘Er zijn niet echt dingen die duidelijk een oorzaak zijn van de weg die ik daarna op ben gegaan. Ik heb wel veel domme dingen gedaan, kende al jong veel mensen die dealden en smokkelden.’

Andere risicofactoren zoals een problematische gezinssituatie of slechte schoolprestaties komen in de verhalen van de jongeren zelf minder prominent voor, maar lijken bij een aantal van hen wel degelijk een rol te hebben gespeeld.

Ten aanzien van de gezinssituatie zijn de achtergronden van de twaalf jongeren sterk verschillend. Een aantal personen komt uit een gebroken gezin. Enkelen van hen leggen zelf een verband met het eigen gedrag.

‘Mijn ouders waren gescheiden op mijn elfde. Met gescheiden ouders kan je alles doen.’

Ook bij een aantal jongeren uit twee-oudergezinnen is de thuissituatie problematisch te noemen, bijvoorbeeld vanwege alcoholmisbruik of veel ruzies, maar niet bij iedereen. Qua politieke voorkeur en mentaliteit van de ouders is er, zoals we al eerder aangaven, niet één beeld. Een enkele ouder heeft zelf uitgesproken xenofobe ideeën. Er zijn ook ouders met een linkse achtergrond.

Psychosomatische klachten vormen soms de achtergrond van een problematische ontwikkeling van jongeren en kunnen dus mogelijk ook een rol spelen bij processen van extreemrechtse radicalisering. Bij de twaalf personen die wij hebben gesproken was daarvan in één geval sprake: een respondent gaf aan een meervoudige ontwikkelingsstoornis te hebben, waardoor hij gemakkelijker beïnvloedbaar was. De rest noemde geen problemen op dit vlak. Opvallend is echter wel dat meerdere respondenten wezen op de grote hoeveelheid mensen met psychosomatische problemen binnen het extreemrechtse circuit.

‘Die mensen daar, de beweging is een broedplaats van mensen met een psychische stoornis, met problemen.’

4.3 Jeugdstijlen

Jeugdstijlen nemen, wanneer we kijken naar de risicofactoren voor extreemrechtse radicalisering, een aparte positie in. De helft van de respondenten kwam bij extreemrechts na een voorfase in een jeugdstijl. Degenen die niet zo’n voorfase in een jeugdstijl meemaakten, kwamen bij extreemrechts via werving en via internet.

Onder jeugdstijl verstaan wij de wijze waarop groepen adolescenten zich gedragen, hun uiterlijk verzorgen, voorkeur hebben voor bepaalde opvattingen, soorten muziek, vormen van vrijetijdsbesteding en uitgaansgelegenheden. Door te handelen volgens de gekozen stijl brengen ze tot uitdrukking bij wie ze willen horen.⁵²

Eerder bespraken we de overgang van *unbounded* naar *bounded groups*. Enkele jeugdstijlen zijn aan te merken als *unbounded group*, waarin sprake is van vormen van radicaal gedachtegoed en extremistische gedragingen, maar waar men nog geen heldere grenzen ziet tussen leden en niet-leden. Vanuit die jeugdstijlen kan vervolgens verder geradicali-

seerd worden, door lid te worden van een afgebakende extreemrechtse formatie, een *bounded group*. Wij zagen bij onze respondenten dat in een aantal gevallen, een jeugdstijl inderdaad deze functie van ‘voorportaal’ vervulde.

De personen die wij spraken, hebben zich tot diverse jeugdstijlen aange trokken gevoeld. Vooral de gabberscene en de NSBM-scene (National-Socialist Black Metal) springen eruit als favoriete jeugdstijl. Acht van onze respondenten identificeerden zich hiermee. Midden jaren negentig waren tienduizenden jongeren betrokken bij de gabberscene.⁵³ Het was een van de meest succesvolle jeugdstijlen van dat moment. Van deze grote groep kwam echter destijds verhoudingsgewijs maar een bijzonder klein deel in beeld als het om extreemrechtse radicalisering gaat.⁵⁴ Fungeert nu deze jeugdstijl voor degenen die radicaliseren als opstap? En zo ja, op welke manier vindt deze ontwikkeling dan plaats? Dezelfde vragen kunnen worden gesteld voor de NSBM-stijl. NSBM is een muzikaal subgenre van de Black Metal-stroming in de hardrock. Black Metal kenmerkt zich door extreme muziek van snelle gitaren vergezeld van een demonisch gekrijs. Daarbij wordt een zeer negatieve boodschap gebracht, waarin mensenhaat centraal staat. Bij een deel van de scene gaat het slechts om een theatrale pose. Een ander deel neemt deze boodschap echter serieus. Binnen de NSBM wordt deze haat vertaald naar een nationaalsocialistische vernietigingsideologie. In liedteksten en in bijsluiters van cd's wordt de Holocaust verheerlijkt. Men roept op tot uitroeiing van diverse sociale groepen, vooral van joden, moslims en christenen. Ook voor een deel van de NSBM-fans gaat het om een pose, maar een belangrijk deel neemt de boodschap serieus. Volgens de geïnterviewden was er zowel binnen het gabberwereldje als binnen de NSBM-scene de nodige ruimte voor racistische of extremistische denkbeelden.⁵⁵

‘Dat soort (racistische, *red.*) denkbeelden kon je heel gemakkelijk kwijt, in die Lonsdaleperiode, zeg maar.’

Uit onze gespreksdata komt duidelijk naar voren dat de aanwezigheid van en tolerantie voor racistische en extreemrechtse ideeën binnen een jeugdstijl drempelverlagend werkt voor verdere radicalisering. Dat wil zeggen dat de overstap naar extreemrechts door de hoge acceptatie van

dergelijke ideeën binnen de scene, potentieel gemakkelijker wordt gemaakt. Mensen die zich in die richting ontwikkelden, ondervonden niet alleen weinig weerstand, maar zelfs enig aanzien binnen de betreffende scene. De tolerantie van dergelijke ideeën was overigens niet algemeen. Nadat er door allerlei incidenten en mediaberichtgeving een zeer negatief beeld was ontstaan van Lonsdalejongeren, probeerden vooral organisatoren van feesten iets aan dit beeld te doen. Er werden maatregelen genomen tegen ‘extreemrechtse’ kleding en symboliek en er werd publiekelijk afstand genomen van rechtsextremisme. Onder de gabbers zelf bleef echter sprake van brede tolerantie.

Ook bleken deze scenes in een aantal gevallen bijna letterlijk te functioneren als een voorportaal voor radicalisering. Dat was bijvoorbeeld het geval toen leden van een extreemrechtse organisatie, op zoek naar potentiële aanhang, wervingsactiviteiten ontplooiden op muziekbijeenkomsten.

‘Op mijn veertiende begon ik naar gabberfeesten te gaan met een groepje vrienden. Ik had toen al rechtse ideeën en liep daarom ook met opgerolde pijpen, kistjes enzo. Op een van die feesten kreeg ik een pamflet van Stormfront Nederland. Dat vulde ik in en zo meldde ik me aan.’

Een andere route is dat men binnen een jeugdscene op een informelere manier in contact komt met personen die extremistische ideeën uitdragen.

‘Ik voelde me al meteen één van hen, omdat ik mijn gedachten gemakkelijk kwijt kon in die groep. En dat het niet doelloos drugs- en feestgedoe was, de hele tijd door.’

Tegelijkertijd is deze functie van voorportaal geen wetmatigheid. Een actieve betrokkenheid bij zo’n jeugdstijl brengt niet noodzakelijkerwijs radicalisering teweeg. Zelfs niet bij degenen die hier kennelijk wel gevoelig voor zijn. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de ervaring van enkele respondenten die wel actief waren binnen een jeugdstijl én radicaliseerden, maar dan buiten deze specifieke scenes.

‘Ja, de Lonsdalejongeren kwamen op. Allemaal kisten, allemaal van die polootjes met het bovenste knoopje dicht; bretels waren in één keer een hype geworden. Ik vond het op zich wel stoer om te zien. Maar de gedachte erachter vond ik toen nog niks. Dat waren de “zwabbers”, de nepgabbers. Dus daar ging je niet mee om. Die verzielten de sfeer, waren behoorlijk agressief vaak. Ik ben zelf niet op die manier bij extreemrechts betrokken geraakt.’

Een andere respondent was eerst een tijdje in de NSBM-hoek actief en maakte daar kennis met extreemrechtse sympathisanten en hun ideeën. Hij verliet die scene echter weer. Enkele jaren later bloeide de vriendschap weer op en wist men hem te werven voor extreemrechts. Geen van de betrokkenen hing op dat moment nog in de NSBM-scene rond.

4.4 Afsluitend

In de voorfase voor radicalisering kunnen we enkele factoren onderscheiden, die kunnen worden aangemerkt als risicofactoren van radicalisering.

Ten eerste blijken vooroordelen ten opzichte van etnische minderheden van invloed te zijn geweest bij een deel van onze respondenten. Die vooroordelen waren soms ingegeven door negatieve ervaringen met allochtone jongeren die men zelf had ondervonden. Ten tweede bleek het gebrek aan vrienden, of vriendschappen die niet voldeden van invloed. Op welke manier die twee factoren invloed hebben op het radicaliseringsproces zien we in het volgende hoofdstuk. Politieke belangstelling blijkt nauwelijks een rol te spelen. Ook risicofactoren voor probleemgedrag in het algemeen komen naar voren als risicofactoren voor extreemrechtse radicalisering maar zijn niet heel opvallend. Een laatste factor is de identificatie met bepaalde jeugdstijlen. Er blijkt in de helft van de gevallen sprake van een voorfase binnen een bepaalde jeugdstijl, gabber of NSBM. De invloed in deze voorfase varieert echter. Soms is sprake van werving, soms van meer informele kennismaking met extreemrechtse standpunten of van een geleidelijke gewenning aan een radicale boodschap die pas later als het ware geactiveerd wordt. Bij de helft van de geïnterviewden bleek enige vorm van jeugdstijl als voorportaal van radicalisering te hebben gefungeerd. Maar er zijn ook enkele duidelijke uitzonderingen. De-

genen die niet zo'n voorfase in een jeugdstijl meemaakten, kwamen bij extreemrechts via werving en via internet.

5 Factoren en fasen in het radicaliseringsproces

Bij onderzoek naar processen van radicalisering en deradicalisering gaat de aandacht vaak uit naar factoren die dergelijke processen beïnvloeden, stimuleren of afremmen. Minder aandacht is er voor de verschillende fasen waarin dergelijke processen kunnen worden ingedeeld. Wij gaan in dit hoofdstuk op beide in. Wat motiveerde de jongeren in eerste instantie om bij extreemrechts aansluiting te zoeken en in welke fasen verliep het radicaliseringsproces?

5.1 Factoren

We gaan eerst in op wat deze jongeren tussen hun twaalfde en achttiende jaar motiveerde om zich aan te sluiten bij extreemrechtse groepen in de marge van de samenleving. Nagenoeg al onze respondenten kwamen extreemrechts tegen in hun zoektocht naar vriendschap, sociale bescherming, een eigen stijl van leven en een daarmee verbonden behoefte aan spanning, geweld en avontuur. Daarbij speelde ook een maatschappelijke component, een gevoel van onvrede, vooral met interetnische verhoudingen, en een behoefte aan rebellie, actie en discussie over sociale vraagstukken. Bij de meesten speelde een vage ideologische herkenning bij de eerste kennismaking met extreemrechts een rol. Ook een emotionele component was zichtbaar. Frustraties en haatgevoelens die soms diffuus waren en soms verbonden met negatieve ervaringen in maatschappelijke situaties, zoals op school, maar ook in de privésfeer thuis, zochten en vonden een uitweg. Veel van deze factoren hebben een duidelijke relatie met de ontwikkelingsfase die adolescenten tussen het 12de en 22ste levensjaar doormaken. In de vroege adolescentie maken jongeren zich los van hun ouders en richten ze zich op de verwerving van een autonome positie. Vervolgens gaan ze keuzemogelijkheden exploreren op het gebied van levensstijlen. Er vindt identiteitsvorming plaats en de ontwikkeling van een eigen (jeugd)stijl in relatie tot anderen, vooral leeftijdgenoten. In plaats van ouders en andere familieleden nemen bevriende leeftijdgenoten in het leven van de adolescent een steeds belangrijker plaats in. We bekijken de verschillende factoren wat meer gedetailleerd.

5.1.1 *Sociale binding*

Het zoeken naar sociale aansluiting in vriendschappen vormt een belangrijk motief. We benoemden sociaal isolement hiervoor in paragraaf 4.2 al als risicofactor voor radicalisering. Zeker niet alle respondenten definiëren hun contacten binnen extreemrechts als vriendschapsrelaties, maar bij een belangrijk deel van hen was dit wel het geval. Bij iedereen speelde dat de behoefte aan vrienden sterk op de voorgrond stond. In aanvang vormde dit zelfs een belangrijke factor om zich aan te sluiten. Verschillende varianten deden zich voor.

Voor een aantal respondenten geldt dat ze geen vrienden hadden.

‘Voor mij was het... ik had steun nodig. Ze vingden me op, gaven me heel veel aandacht. Mijn andere vrienden hadden het druk, die hadden werk en zo. Veel mensen bij extreemrechts hebben geen werk, dus die hadden veel meer tijd. (...) Ze hebben me er nooit echt bij gevraagd, ze namen me gewoon mee. Ze hebben nooit gezegd “Je hoort erbij”. Ik was een vriend, ik ging gewoon mee. Er werd ook niet over lidmaatschap gepraat. Mijn problemen werden grotendeels opgelost en toen werd het logisch om mee te doen.’

Anderen hadden wel vrienden, maar die voldeden niet. Ondanks deze vrienden voelde men zich alleen en miskend.

‘Ik was onbegrepen door mijn omgeving. Dat is het eigenlijk. Onbegrepen. Daardoor was het een dikke middelvinger naar iedereen. Ik was geen eenling. Ik had wel vrienden, maar ik was wel altijd anders.’

Een derde variant is dat men een relatie kreeg met iemand die actief was binnen extreemrechts.

‘Ik kreeg een vriendje, mijn eerste vaste relatie. Dat was dus zo’n persoon (een rechtsextremist, *red.*). Op een of andere manier word je dan in hun wereldje gesloten. Ik wist nergens iets van. Hun stelden het allemaal mooi voor, maar zo mooi was het allemaal niet en is het ook allemaal niet.’

Bestaande vriendschappen speelden soms een rol in een ontwikkeling die men als individu wellicht niet zou hebben doorgemaakt, maar samen met een groep wel. Men zat al in een vriendengroep en beleefde collectief een radicaliseringsproces.

‘Mijn vriendin ging mee. We stemden dat onderling af, ik weet niet of de een de andere meetrok. Vrienden trekken elkaar mee. Als ik alleen was geweest was het misschien niet gebeurd. Ik zat niet op internet. Ik zag het om me heen. Het werden bekenden. Je kwam steeds dezelfde mensen tegen op feesten. Je ging dus als een soort groep.’

5.1.2 *Spanning en avontuur*

Extreemrechts kwam tegemoet aan een behoefte aan vriendschap. Daarnaast beantwoordde het aan een hang naar spanning en avontuur. Dit vormde voor diverse respondenten een belangrijk aspect van de aantrekkingskracht die van deze beweging uitging.

‘Die adrenaline, die spanning die je zocht en dat schoppen tegen de maatschappij, nou dat kan je je wel enigszins voorstellen dat je dan bij extreemrechts kan uitkomen. Maar dat hoeft niet, je kan ook bij links, bij hooligans uitkomen. (...) Gevoed natuurlijk met de afkeer tegen buitenlanders, ja, dan is dat toch kennelijk heel makkelijk, dat is de voor de hand liggende optie.’

Zoals bovenstaand citaat laat zien, speelt er een belangrijke emotionele component. Men heeft vaak heftige gevoelens van frustratie, afkeer tegen andere bevolkingsgroepen en zelfs haat waardoor maatschappelijke onvrede en een behoefte aan rebellie gevoed worden of die daar tenminste bij aanhaken. De zoektocht naar spanning en avontuur en de drive om frustraties en negatieve gevoelens te kunnen afreageren, hebben zowel een *push*- als een *pull*-component. Extreemrechts lijkt in de ogen van de jongeren de plaats om een en ander te realiseren, een plek van spanning en avontuur waar men zijn opgelopen frustraties kan uitleven.

5.1.3 *Maatschappelijke gebeurtenissen*

Naast factoren in de sociale omgeving van de respondenten en factoren binnen extreemrechts die door de respondenten aantrekkelijk werden gevonden, droegen soms specifieke maatschappelijke omstandigheden bij aan radicalisering.

Het gaat hierbij vooral om ingrijpende gebeurtenissen, zoals de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh. De meeste respondenten waren ten tijde van de moord op Fortuyn nog te jong om die gebeurtenis in een politiek kader te plaatsen. Ze beschrijven het op enkele uitzonderingen na vooral als een schokkende ervaring die verder geen grote invloed heeft gehad. Ten tijde van de moord op Van Gogh waren ze meestal al actief bij een extreemrechtse formatie. Die gebeurtenis had bij de meesten daarom weinig invloed op hun initiële motivatie. Men zag vooral bestaande ideeën bevestigd.

Maar er was wel sprake van invloed op het radicaliseringsproces dat zich binnen de beweging verder verdiepte. Soms was dit marginaal, maar soms ook ingrijpender. Verschillende respondenten werden hierdoor nog extremer.

‘Na de moord op Van Gogh waren we echt kwaad. We hebben er actief weinig aan gedaan, je wordt wel gestimuleerd om nog extremer te worden. Dat komt, omdat je alleen de berichtgeving op Stormfront volgt. Dat je alleen die kijk op dat nieuws krijgt. Je eigen mening is dan helemaal weg. (...) Het ging er niet om dat het Theo van Gogh was, maar meer het incident zelf. Het was meer, het is een islamiet die het gedaan heeft, hij is vermoord om zijn politieke standpunten. Ik kende zijn politieke standpunten niet eens.’

Terwijl sommigen oprecht kwaad waren over deze moord, zoals we in bovenstaand citaat zien, zagen anderen in de moord op de filmmaker vooral politiek gewin voor de zaak van extreemrechts.

‘We zagen die moord als goed voor onze zaak. Daardoor werden onze ideeën makkelijker bespreekbaar in de maatschappij, begrepen mensen makkelijker waar we het over hadden. Ik heb verder geen traan om hem gelaten. Vrije woord vermoord? Het vrije woord was al weg voor ons. We mochten toch al niks zeggen.’

5.1.4 *Ideologische herkenning*

Geïnspireerd door Stuart Hall kunnen we ideologie opvatten als het mentale kader – de concepten, categorieën, gedachten, representaties en interpretaties – die verschillende sociale groepen gebruiken om de manier waarop de samenleving en haar leden functioneren te duiden en begrijpelijk te maken.⁵⁶ Spelen ideologische overwegingen een belangrijke rol als factor bij de eerste stappen in het radicaliseringsproces, of komt dat pas later in beeld en op welke manier? In ons onderzoek bleek het gedachtegoed van extreemrechtse groepen in geen van de gevallen de aanvankelijke reden om aansluiting te zoeken. Toch speelden bepaalde punten van herkenning van standpunten wel een rol. De jongeren waren in het algemeen weinig politiek ontwikkeld voordat ze hun heil zochten bij extreemrechts. Ze vonden politiek vaak iets voor ‘stoffige mensen’, met wie ze zich niet konden identificeren. Ze definieerden zichzelf eerder als niet-politiek dan als politiek betrokken. Het algemene beeld van de ideologische aansluiting die de jongeren vonden, is als volgt. Men komt het extreemrechtse circuit binnen met xenofobe ideeën. Die ideeën hebben op verschillende manieren vorm gekregen. Bij sommigen hebben negatieve ervaringen met migrantenjeugd een centrale rol gespeeld in het besluit om zich aan te sluiten bij extreemrechts. We moeten hierbij wel bedenken dat zich na deze ervaring een vertaalslag heeft voorgedaan: onder invloed van cognitieve mechanismen van stereotypering en generalisatie werden deze specifieke ervaringen met een individu of groep betrokken op een hele bevolkingsgroep.⁵⁷ Dit proces vindt gemakkelijker plaats als er al een zekere basis is van vooroordelen. In het ontstaan van die basis spelen negatieve verhalen van derden in de sociale omgeving een rol. Een respondent beschrijft de verhalen die hij thuis te horen kreeg.

‘Het was altijd wel een rechts gezin. Mijn vader heeft in zijn werk veel met buitenlanders te maken. Die kwam altijd met verhalen van buitenlanders en hoe erg hun woningen waren en dat ze lak hadden aan de huur en onderhoud. Dus dat soort verhalen hoorde ik thuis.’

Ook de invloed van het algemene maatschappelijke klimaat doet zich hier gelden. In het huidige klimaat is de dominante beeldvorming over moslims negatief ingekleurd. De media spelen hierin een belangrijke rol.

Studies over de jaren heen laten zien dat in Nederland sprake is van een structurele negatieve beeldvorming over etnische minderheden, hoewel ook meer evenwichtige en positieve benaderingen voorkomen. Onder de moslims zijn vooral Marokkanen voorwerp van stereotypering.⁵⁸

De nieuwe aanwas van extreemrechts herkent dit punt van vreemdelingenhaat en islamofobie en ziet een vertaling van bestaand ongenoegen in de meer uitgewerkte visie die extreemrechts voorschotelt.

‘Ik ging samen met een oude vriend stappen. We kwamen daar een oude bekende tegen, die op dat moment al bij Blood & Honour zat. Hij kwam bij ons uit omdat we dezelfde ideeën hadden, wij hadden ook een hekel aan zwarten.’

5.1.5 *Geweld trekt en triggert*

Wij kunnen de initiële factoren die leiden tot radicalisering en de fasen waarin dit proces verloopt niet behandelen zonder apart stil te staan bij de rol van geweld. Geweld heeft in relatie tot extreemrechtse betrokkenheid van jongeren een complex en veelzijdig gezicht. In aanvang speelt geweld op twee manieren een rol. Geweld en alles wat daarmee samenhangt, zoals trainingen en wapenbezit, maakt voor sommige aspirant-leden deel uit van de aantrekkingskracht van extreemrechts.

‘Ik raakte betrokken omdat ik de ideeën mooi vond en de trainingen ook. Plannen om zwarten weg te gooien, brandbommen en zo. Joden heb je hier niet veel meer.’

Geweld wordt niet zelden geassocieerd met spanning en avontuur. Sommige jongeren zijn hierdoor gefascineerd. Voor een aantal geldt dat zij hun heil vooral bij extreemrechts zoeken vanwege de factor geweld. Daarbij moet overigens worden aangetekend dat veel extreemrechtse formaties zich openlijk distantiëren van geweldsgebruik.

Daarnaast vormt maatschappelijk geweld dat door derden wordt gepleegd, bij een aantal jongeren (mede) aanleiding om zich te organiseren in extreemrechts. Geweld gepleegd door anderen kan een *trigger*-functie hebben. De moord op Theo van Gogh wordt door enkelen genoemd,

maar ook bijvoorbeeld een overval met een mes op een bejaarde vrouw. Zij zijn hierover verontwaardigd, willen hier iets tegen doen en beschouwen zich op grond daarvan als opofferingsgezinde ‘strijders voor een goede zaak’.

Eenmaal betrokken bij extreemrechts blijken twee factoren, ideologie en geweld, in toenemende mate een rol te spelen. Beide thema’s worden, vanwege hun belangrijke rol in een later stadium van het radicaliseringsproces, uitgebreider belicht bij de bespreking van de fasen waarin dit proces kan worden ingedeeld.

De belangrijkste factoren die een rol speelden bij de entry van onze respondenten in de beweging zijn hiermee de revue gepasseerd. We behandelen nu de fasen waarin entry en deelname aan extreemrechts kunnen worden ingedeeld.

5.2 Fasen in het radicaliseringsproces

Het verloop van het radicaliseringsproces kent verschillende fasen waarin de factoren die wij hierboven bespraken, elkaar afwisselen in de mate waarin zij een doorslaggevende rol spelen. Deze fasen laten in die zin geen lineaire ontwikkeling zien. Het proces van radicalisering wordt daarnaast soms vertraagd, teruggeworpen, of komt tot stilstand. Ook verloopt in het ene geval het radicaliseringsproces veel sneller of anders dan in het andere geval. Niet iedereen doorloopt alle fasen – sommigen verlaten de scene voor de laatste fase.

Wij onderscheiden na de voorfase de volgende fasen:

- fase 1. is de fase van kennismaking en aansluiting;
- fase 2. is de meelopersfase: hier ligt het accent op de sociale kant zoals het bezoeken van borrels, concerten en het ontwikkelen van vriendschappen en andere vormen van sociale binding;
- fase 3. is de fase van toenemende identificatie met de beweging en ideologische verharding;
- fase 4. wordt gekenmerkt door een toename van het geweldsgebruik en door afsluiting voor externe invloeden, ideeën en standpunten die tegen de ideologie ingaan.

We vonden dat in een voorfase van het radicaliseringsproces, de losse (*unbounded*) groep van de Lonsdalesubcultuur en de NSBM-muziekscene als voorportaal dienen om binnen te komen in de afgebakende (*bounded*) groep van neonazi's. We zagen dat de drempel voor toetreding door de aanwezigheid van deze voorportaalformaties wordt verlaagd.

Soms blijkt radicalisering, eventueel na een voorfase in een jeugdstijl, erg snel te verlopen. Dit overkwam twee respondenten. Meestal is dan sprake van een duidelijk *trigger*-moment. We zagen dit bij één van hen. Ernstige mishandeling door een groep migrantenjongeren vormde bij hem aanleiding om zich aan te sluiten bij een extreemrechtse groep. Over zijn radicalisering vertelt hij het volgende.

‘Ik ben toen in elkaar geslagen door een groep. Dat ging helemaal nergens over. Dat was voor mij de druppel. Toen kwam ik via een internetforum een website tegen van een rechtse groep die bij elkaar kwam en die hadden allemaal dezelfde dingen meegemaakt. Dat was een beetje een soort van broederschap zeg maar. Het klikte.’

Deze plotselinge omslagmomenten zijn echter geen algemeen beeld. Bij de meeste respondenten gingen dergelijke processen een stuk geleidelijker. Bij hen is er sprake van een voorfase, die meerdere jaren in beslag nam (zie tabel 5.2). Na de voorfase volgt kennismaking en aansluiting.

Tabel 5.2 visualiseert de relevante tijdsspanne en de momenten die van belang zijn voor radicalisering en deradicalisering van onze respondenten evenals de leeftijd van de betrokkenen.

5.2.1 Fase I. Aansluiting

De eerste stappen van kennismaking en aansluiting kunnen op verschillende manieren worden gezet. Vier varianten doen zich voor: zelf aansluiting zoeken, actieve werving door de extreemrechtse formatie, aansluiting vinden via vrienden en aansluiting vinden via een relatie.

– Drie respondenten gingen zelf op zoek naar een formatie die aansloot bij hun ideeën of bij een behoefte aan vriendschap of bescherming.

Tabel 5.2 Tijdsindicaties

Respondent	Geboren	Begin voorfase	Jaar van entry	Leeftijd bij entry	Jaar van exit	Leeftijd bij exit	Duur twijfelperiode
1	1990	Onbekend	2004	14	2007	17	2 maanden
2	1988	Onbekend	2003	14	2008	19	Onbekend
3	1988	2003	2004	15	2009	20	12-18 maanden
4	1987	2002	2004	17	2007	20	6 maanden
5	1984	1998	2001	17	2006	22	24 maanden
6	1992	Geen	2004	12	2006	14	12 maanden
7	1984	2000	2006	22	2008	24	12 maanden
8	1987	2002	2003	16	2006	19	3-4 maanden
9	1982	2001	2002	20	2005	23	12 maanden
10	1984	Onbekend	2003	19	2006	22	24-36 maanden
11	1988	Geen	2005	17	2006	18	1-1,5 maand
12	1987	2002	2006	18	2007	19	6 dagen

– Vier respondenten werden geworven. Werving vond plaats bij verschillende gelegenheden. Eén respondent werd geworven tijdens een gabberfeest, een via internet en twee anderen op school. Eén van de respondenten die op school werd geworven, werd gepest door een (allochtone)

klasgenoot. Hij werd vervolgens geronseld door een medeleerling die zich in eerste instantie opwierp als beschermer.

‘Eigenlijk puur waar je dan mee bezig was en dat zij daar tegen streden. En dat er meer Nederlanders rond moesten lopen, en als ik erbij zou komen dat ik altijd mensen zou hebben die voor me op zouden komen, een hele hechte groep, en veilig.’

– Eén van de jongeren zat emotioneel in de put en werd in het uitgaansleven opgevangen door enkele oude bekenden. Die bleken actief te zijn bij een extreemrechtse groep en wisten hem daarvoor te interesseren.

– Een speciale variant is aansluiting krijgen via een relatie. Deze variant kan zich zowel voordoen als vorm van actieve werving maar ook als een specifieke vorm van aansluiting via vrienden. In twee gevallen kwamen respondenten in het extreemrechtse circuit terecht via een liefdesrelatie met iemand die ze via internet hadden leren kennen. Na enige tijd bleek dat die partners actief waren bij extreemrechts. Zij werden vervolgens, als partner-van, binnen de extreemrechtse groep geïntroduceerd.

‘Ik ben bij Blood & Honour terechtgekomen, omdat mijn vriend er al bij zat, en toen moest ik er ook bij. Dat kreeg ik ook pas na een half jaar te horen: “Misschien kun je daar ook wel bij”.’

5.2.2 Fase 2. Meelopen

In deze fase kwamen onze respondenten in contact met de andere leden van een extreemrechtse groep. Men raakte betrokken bij een sociaal netwerk en zo ontstonden nieuwe vriendschappen. Vaak gebeurde dat niet zozeer in en door betrokkenheid bij politieke activiteiten, maar meer in een sociale context van borrels en concertbezoek. Voor een deel vond deze meeloopfase ook op internet plaats. Eén respondent kwam aanvankelijk in een extreemrechts netwerk terecht, zonder echt politiek actief te worden. Het ging hem vooral om het vermaak.

‘Het was meer een uit de kluit gewassen scoutinggroep waar we altijd leuke dingen deden. (...) Dat was gewoon lang leve de lol. (...) Ja, als we daar zo over zitten te praten, dan heb ik daar absoluut leuke herinnerin-

gen aan. Mis je dat, ja het zou nog steeds leuk zijn. Niet met die ideologische achtergrond.’

Veel van de organisaties waar onze respondenten bij betrokken raakten organiseren verschillende sociale evenementen: borrels, concerten, sportwedstrijden of uitstapjes.

Op deze bijeenkomsten en borrels staat het sociale leven centraal, de omgang en uitwisseling met vrienden en bekenden. Actieve deelnemers op het Stormfront-forum organiseren bijvoorbeeld met enige regelmaat borrels voor hun virtuele kennissenkring van het forum. Daarbij gaat het dan primair om een gezellig samenzijn onder gelijkgestemden. Bijeffect is wel, dat dergelijke borrels onder invloed van drank met enige regelmaat uitmonden in incidenten met een extremistisch karakter, zoals vechtpartijen met allochtonen, vernielingen of plak- en kladacties.

‘Je hoopte wel dat de beweging groter wordt en dat extreemrechts uiteindelijk meer macht krijgt. Dat was wel de insteek. Dat is uiteindelijk wel wat je wou, maar die borrels, het was eigenlijk om meer mensen te leren kennen. En veel drinken.’

Daarnaast hebben sommige sociale bijeenkomsten een meer duidelijk politiek doel. Er wordt geprobeerd om er mensen te werven, hen te activeren of te scholen in de ideologie. Er wordt bijvoorbeeld een barbecue georganiseerd voor (potentieel) gelijkgestemden. Tijdens die barbecue wordt een toespraak gehouden om zo de aanwezigen te interesseren voor lidmaatschap van de organisatie.

‘Wat wij ook deden, over reclame gesproken, op een gegeven moment hadden wij een kroegje, het kostte ons helemaal niks en er zat een eigen bar in en dat was gewoon lekker tappen en dat je geloof ik een euro per biertje betaalde. (...) Dat werkte ook omdat het ook werkte als mond-tot-mondreclame. Er waren vreemd genoeg wel mensen die lid werden en die waren ook het actiefst zeker in het begin. Met demonstraties.’

De formaties laten deelname van nieuwe leden fasegewijs verlopen vanuit een pragmatische benadering. Daarbij is sprake van verschillende ‘schillen’. Nieuwkomers en meelopers worden eerst in een buitenste

schil actief, waar ze weinig schade aan de organisatie kunnen aanrichten, terwijl ze wel mee kunnen doen aan sociale bijeenkomsten of aan openbare acties, zoals demonstraties. Hoe meer men vertrouwd wordt en daadwerkelijk een bijdrage heeft geleverd aan de organisatie, hoe eerder men in de binnenste schil terechtkomt.

Duidelijk is het voordeel van deze aanpak voor de betreffende groepering. De nieuwe rekrut wordt zo geleidelijk, fasegewijs blootgesteld aan meer extreme activiteiten en standpunten. Dit proces gaat gelijk op met toenemende radicalisering en draagt hier in wisselwerking aan bij. Verder beperkt men zo het risico voor de organisatie zodat geen imagoschade optreedt. Nieuwe leden kunnen dan geen onverstandige dingen doen, zoals geheime zaken verraden of verklaringen afleggen bij de politie. Om dit soort risico's te vermijden is het verstandig om nieuwe leden stapsgewijs de beweging in te loodsen. Bij Blood & Honour is de meeloopfase zelfs geformaliseerd. Er is eerst een proeftijd waarin de kandidaat zich als 'supporter' in de praktijk kan bewijzen.

'Toen ik erin kwam, was er een testperiode. Ik werd eerst lid van een supportgroep. Ik werd erg actief binnen die supportgroep: stickers plakken, spuiten, flyers verspreiden. Ik ging daarvoor spijbelen.'

Na deze 'inwerkperiode' ging deze respondent een meer organisatorische rol spelen en mocht uiteindelijk ook toetreden tot de echte groep.

Een aantal respondenten was, voordat ze betrokken raakten bij een extreemrechtse organisatie, actief op extreemrechtse discussiefora. Het ging hier vooral over het Stormfront-forum. Die digitale meeloopfase duurde meestal relatief lang, meer dan een jaar. Pas daarna raakte men ook buiten de virtuele wereld betrokken bij extreemrechts.

Twee van onze respondenten bleven hun hele periode binnen extreemrechts in deze meeloopfase.

In veel gevallen vond na de meeloopfase een toenemende betrokkenheid bij de beweging plaats: uitvoerend, organisatorisch, ideologisch of door het meedoen aan geheime acties. De volgende fase wordt echter het meest gekenmerkt door ideologische ontwikkeling en toenemende identificatie met de beweging.

5.2.3 Fase 3. *Ideologische ontwikkeling en identificatie*

We zagen hierboven dat ideologie maar in beperkte mate een entry-factor is. Er is hooguit sprake van vage ideologische herkenning. Dat verandert als men, na de meeloopfase, verder betrokken raakt. In de volgende fase vindt, gepaard aan een toenemende identificatie met de beweging, een belangrijke ideologische ontwikkeling plaats. Eenmaal binnen de beweging verharden de ideologie en standpunten doordat onderliggende emoties worden aangewakkerd.

‘De problemen werden niet erger, maar je focust steeds meer op die problemen. Je hebt een groep allochtone hangjongeren en die zie je en die roepen af en toe wat. Nu zal ik daar geen ophef meer over maken, maar op dat moment kom je thuis en dan ga je er over malen en dan ga je op internet kijken hoeveel Marokkanen er naar Nederland komen. Dat ga je allemaal doen, alleen maar door één zo’n klein iets, je gaat je drie dagen boos maken omdat één jongen iets naar je schreeuwt. (...) Toen nam ik dat heel zwaar op; dan zag je dat als een heel globaal iets, veel groter iets wat steeds erger werd en waar je niet meer omheen komt in de toekomst. Dat het al te ver was gegaan. Zo krijg je de ideeën.’

Dit proces wordt versterkt doordat men zich onder gelijkgestemden bevindt, waar dergelijke ideeën niet of nauwelijks kritisch worden bekeken.⁵⁹ Volgens een aantal respondenten was die invloed van de groep daarbij groot.

‘Als je in zo’n groep zit, die het allemaal met elkaar eens is, dan gaat het echt heel hard. Dan ga je met elkaar meepraten en ben je het eigenlijk alleen maar met elkaar eens. Er is geen discussie eigenlijk. Dan voer je elkaar eigenlijk op. Je overtuigt die ander nog meer. En in een discussie, dan is er een het er niet mee eens en ben jij het er wel mee eens, en dan probeer je degene te overtuigen. Maar nu is de ander het er ook mee eens en dan ga je er nog een schepje bovenop doen, eigenlijk. Zo werkt het in een groep, je gaat altijd elkaar een beetje overtreffen. Zo is het ook een beetje gegaan.’

De ideologische ontwikkeling en diepgang is niet voor alle activisten dezelfde. Verschillende posities en dus verschillende inschattingen van de

rol van ideologie komen voor. Eén respondent geeft aan te betwijfelen of ideologie en standpunten binnen de betreffende extreemrechtse groep wel zo diep gingen. Hij betwijfelt of zijn maten wel wisten waar het over ging. Deze respondent zag ideologie eerder als een bijkomstigheid. Een ander beschouwt de rol van ideologie meer als het cement van de groep. Het over bepaalde zaken eens zijn, scheidt een band. En om die band ging het, volgens hem.

Een aantal activisten ontwikkelt zich gefaseerd verder op ideologisch vlak. Een volgende stap bij deze activisten is dat alle ideeën in een raamwerk, in een min of meer coherente ideologie, worden ingepast. In de meeste gevallen ging het hier om een nationaalsocialistische ideologie.⁶⁰ Verschillende respondenten wekken de suggestie dat deze stap niet vanzelfsprekend werd gezet, dat hier enige moeite voor moest worden gedaan. Vooral het antisemitisme wordt niet altijd even gemakkelijk geabsorbeerd. Dat stuk van de ideologie staat te ver af van hun dagelijkse leefwereld. Het wordt als ‘vreemd’ gezien, iets van het verleden. Daarbij speelt ook de beladenheid van de Holocaust mee: om zich als voorstander van de Holocaust, of ontkenner van de Holocaust te afficheren, gaat hen in eerste instantie te ver.

‘Eigenlijk was het meer tegenover buitenlanders. Dingen tegenover joden, dat was gewoon niet mijn ding. Ik heb daar niets tegen. En nooit wat tegen gehad.’

Op de vraag waarom er dan toch verdere radicalisering plaatsvindt, gaven de geïnterviewden twee soorten verklaringen. Ten eerste dat vanuit de extreemrechtse groep de verwachting werd uitgesproken, of dat er druk werd uitgeoefend, om zich de ideologie eigen te maken.

‘Ik voelde me verplicht om daar dingen over te gaan leren, die ideologie van hun. Anders stond ik voor schut. En hoorde ik er niet bij. En mocht ik bepaalde symbolen niet dragen. Een ander had gezien dat ze iemand vroegen wat een bepaald symbool betekende. Ik dacht: dat gaan ze ook bij mij doen. Dus toen ben ik dat maar gaan leren.’

Een tweede verklaring is de eigen motivatie van de nieuwkomer, om zich ideologisch te ontwikkelen. Er is niet zozeer sprake van externe druk, maar meer van een intrinsieke motivatie. Daarbij speelde de overtuiging dat de ideologie ‘niet half geloofd kan worden’, maar in zijn geheel moest worden geaccepteerd.

‘Op een gegeven moment ging ik echt die nazi-kant op. En de dingen die daarbij horen. Eerst was ik daar heel erg tegen, met de joden en zo. Eerst dacht ik: daar weet ik niets van. Dat is van vroeger, dus daar ga ik me niet aan branden. Maar op een gegeven moment komt dat toch, omdat je toch die ideologie aanhangt en blijkbaar hoort dat er nog steeds bij. (...) En toen dacht ik: ja, hoe kan ik er nou achter staan, als ik niet achter alles sta?’

Is deze stap eenmaal gezet, dan wordt ook het antisemitisme bij nagenoeg iedereen deel van de overtuiging en visie. Bij een enkeling zelfs hardnekkig, want nog steeds zijn hier sporen van aanwezig ten tijde van het interview.

‘Toen ik erin zat dacht ik: als ik mee moet bouwen aan een synagoge neem ik ontslag en ga ik ergens anders werken. Nu denk ik dat niet meer. (...) Maar in sommige zaken ben ik ook niet veranderd. Ik denk nog steeds dat de vader van Anne Frank veel heeft zitten veranderen in het dagboek.’

Een ander heeft nog steeds twijfels over de Holocaust.

‘Via Stormfront raakte ik overtuigd van dat gedachtegoed, ik dacht echt dat de geschiedenis zo gemanipuleerd was om het nationaalsocialisme als hét kwaad af te schilderen. (...) Ik las ook wel andere informatie, maar die was in mijn ogen dan bewust gemanipuleerd. Nu nog twijfel ik aan de geschiedenis van Auschwitz. Wat niet wegneemt dat wat daar gebeurd is wel afschuwelijk is en nooit had mogen gebeuren.’

5.2.4 Fase 4. Verdere radicalisering: geweld en isolering

Wanneer men eenmaal tot de harde kern was doorgedrongen, vond in een aantal gevallen op twee niveaus nog verdere radicalisering plaats:

geweldsgebruik en verdere isolering van de buitenwereld. We zagen al dat geweld voor sommigen een factor vormt om zich aan te sluiten bij extreemrechts, omdat geweld aantrekt of omdat geweld, door derden in de samenleving gepleegd, verontwaardiging wekt. Geweld speelt echter ook een rol bij verdere radicalisering. Enerzijds wanneer men slachtoffer van geweld is en het een oorzaak is om nog een stap verder te doen. Anderzijds wanneer men, als dader, steeds heviger geweld gebruikt en drempels voor geweldsgebruik verdwijnen:

Het komt voor dat geweld door derden zorgt voor verdere radicalisering. Dit gebeurt vooral als de confrontatie met dit geweld plaatsvindt op een moment dat de jongeren al in het circuit betrokken zijn. Het kan daarbij gaan om ernstig geweld dat plaatsvindt in de maatschappij. Een van de respondenten stelt naar aanleiding van de rol die de moord op Fortuyn speelde in zijn radicaliseringsproces:

‘Het werd nu serieuzer. Het zou ook bij ons fout kunnen gaan. Een hoop (extreemrechtse activisten, *red.*) gingen vuurwapens aanschaffen.’

Het kan echter ook gaan om geweld dat zelf wordt ondervonden, bijvoorbeeld van politieke tegenstanders. Een aantal respondenten noemt het volgende voorval. Demonstranten van extreemrechtse organisaties gaven gehoor aan een oproep van het neonazistische Stormfront-forum⁶¹ om deel te nemen aan een niet-extremistische demonstratie in Amsterdam, naar aanleiding van de Deense cartoonrellen.⁶² Maar ook hun politieke tegenstanders kwamen op de demonstratie af om de aanwezigheid van extreemrechts te verhinderen. Dit onttaardde in een aantal korte, hevige geweldsincidenten, waarbij enkele extreemrechtse demonstranten werden mishandeld.

‘We werden bij alles gedwarsboomd door de antifa.⁶³ We stonden eens op de Dam bij de Deense cartoonrellen. Toen was er een demonstratie gepland. Dat was precies waar we heen wilden, het was nog maatschappelijk geaccepteerd, niks gek aan. Het was een rechts populistisch iets. (...) Toen hebben we een pak rammel van antifa gekregen en toen kwam ik echt in een stroomversnelling, dat was vooral tegen de linkse zijde. Ik heb een klap tegen mijn hoofd gehad. Maar een paar jongens hebben

echt schoppen gehad en werden achtervolgd en opgejaagd. Dan ga je je toch weer anders opstellen, je wordt direct bedreigd.’

Ook het geweld dat gebruikt wordt door groepjes allochtone jongeren kan een rol spelen als radicaliseringsfactor.

‘Door acht of negen gasten ben ik in elkaar getrapt, we deden echt helemaal niks. We zouden iemand naar huis brengen en in één keer werden we aangevallen. Dat was voor mij echt de druppel. Ik was het gewoon zat.’

Onder invloed van dergelijke geweldservaringen wordt het zelf toepassen van geweld steeds normaler gevonden. Bij allerlei gelegenheden gaat men bijvoorbeeld rekening houden met mogelijk geweld door standaard zelf wapens mee te nemen. Maar ook worden potentieel gewelddadige situaties bewust opgezocht. Dergelijk straatgeweld wordt naar de eigen achterban verkocht als ‘politieke actie’. Provocatie maakt hiervan deel uit.

‘Dan gingen we rondlopen om te kijken wat we tegenkwamen. Twee gingen dan vooroplopen. Dan gingen we expres bij een hanggroep lopen, zodat ze wat gingen zeggen en dan kwam de rest van de groep om de hoek met 20-25 man. Niet om te vechten, maar om te laten zien dat wij er ook waren, dat je niet alles kan flikken. Dat vonden we geweldig. Want we voelden niet alsof we iets verkeerd deden. We maakten niks kapot en maakten geen gewonden. We hadden wel wapens bij ons, maar die waren voor de veiligheid.’

Soms worden dergelijke provocaties gelegitimeerd als vorm van zelfverdediging. Voor wat zelfverdediging wordt genoemd bestaat binnen de groepen een grote tolerantie. Men zoekt situaties waarin men zichzelf ‘mag verdedigen’ soms overduidelijk op, waardoor de grens tussen zelfverdediging en provocatie vervaagde.

Ook bij de voorbereiding van demonstraties wordt soms geanticipeerd op het gebruik van geweld als ‘zelfverdediging’. Waar men confrontaties verwacht met antifascistische actievoeders of met de politie, vormen beschermende attributen deel van de wapenuitrusting. Bij demonstraties

wordt beschermende kleding gedragen, zoals vesten en armbeschermers, voor het geval er klappen vallen.

Niet alleen de drempels voor geweldsgebruik werden verlaagd (of verdwenen in het geheel), het geweld werd ook vaak ernstiger. In een aantal gevallen had dat ook ernstige gevolgen zoals gewonden of flinke schade. Soms was er sprake van onvoorziene gevolgen. In het volgende voorbeeld werd geweld gebruikt tegen een groep allochtonen. Het uiteindelijk effect was echter niet beoogd, maar werd wel positief ontvangen en op het eigen conto geschreven.

‘We hebben met die groep veel aangericht. Er moesten drie gezinnen uit het asielzoekerscentrum verhuizen door ons. Toen was ik trots dat er wat wegging.’

Ook door statusverhoging en loyaliteit aan de groep werden sommigen gemotiveerd om een drempel over te gaan in het gebruik van geweld. In een aantal genoemde gevallen ging het om min of meer spontaan geweld, vaak onder invloed van alcohol, in andere om meer georganiseerde vormen van geweld. Bij sommige groeperingen was geweldsgebruik onderwerp van veel discussie.

‘Het praten over geweld hoorde erbij, zo ergens in de week was er een samenkomst, dan werden er dingen besproken en daarna was er dan een feestje. (...) Er waren eigenlijk drie groepen: eentje die anderen aanzette tot acties met geweld, een groepje dat er niet over praatte maar het wel deed en een groepje dat er wel over praatte maar niets deed. Die waren bang hun werk te verliezen of vast te komen zitten. Ik zat in het begin bij het groepje dat geweld gebruikte, maar daarna vooral bij de groep die anderen overhaalde om dingen te doen. Die discussies over geweld hebben weinig met de realiteit te maken. De meesten hebben ook niet genoeg intelligentie om bijvoorbeeld scheikunde te leren en zo.’

Het geweld dat uiteindelijk gebruikt wordt, kent verschillende richtingen en doelwitten. Zo wordt geweld bijvoorbeeld binnen de organisatie zelf gebruikt, waarbij politieke medestanders het slachtoffer zijn. Interne ruzies, die zich met enige regelmaat voordoen, worden menigmaal letter-

lijk uitgevochten. Vaak draait het conflict om meisjes. Zo werd iemand uit een groep ‘total loss geslagen’, omdat hij jonge meisjes wilde versieren, een ander kreeg klappen, omdat hij handtastelijk was. In andere gevallen werden ook politieke meningsverschillen met geweld uitgevochten. Geweldsgebruik werkt statusverhogend binnen het extreemrechtse milieu. Daarnaast wordt (dreiging met) geweld ook ingezet als intern drukmiddel hetgeen op zijn minst intimiderend werkt.

‘Ging daar een dreiging vanuit? Ja, dat was wel een heel pittig gesprek: even duidelijk gemaakt hoe of wat. (...) Mensen zijn *keyboard warriors*, oftewel, ze zitten thuis veilig achter hun computertje. Maar dan gaat de deurbel. Dan is het een heel ander verhaal. Dan sta je in een keer in mensen hun privacy en dat is, je overvalt mensen daar echt mee. Dat maakt bang en dat schrikt af en daar bereik je ontielig veel mee. (...) En dat werkt.’

Het is bij geweld in relatie tot extreemrechts belangrijk om een onderscheid te maken tussen de rol van dader en de rol van doelwit. In beide rollen hebben we het meest te maken met twee categorieën tegenstanders die op hun beurt eveneens soms dader en soms doelwit zijn: allochtonen, vooral jongeren en antifascistische activisten.

‘Er vindt wel geweld plaats op straat. Een aantal mensen zijn daar goed in. Dan lopen ze op straat en krijgen ze zin in geweld en gaan vervolgens op zoek naar een buitenlander om die in elkaar te meppen. Soms zijn het een paar klappen en rent men weer weg. Soms wordt er zwaar op iemand ingebeukt en iemand blijft liggen. Een van ons heeft een keer met een neger gevochten en hem helemaal kapot geslagen. Ik kan me herinneren dat we over straat liepen om te stappen. Toen kwamen we twee antifa’s tegen. Mijn maat viel ze vanuit het niets aan. Alcohol speelt daar wel een grote rol bij. (...) Sommigen worden tijdens een opstootje met Marokkanen wel bang en gaan dan sussen, terwijl ze zelf zijn begonnen met provoceren.’

Behalve ‘links’ en antifascisten wordt ook ‘de staat’ als een belangrijke politieke tegenstander gezien.

‘Er worden wel heftigere acties gevoerd. Maar dan worden er bijvoorbeeld overdag ruiten ingegooid bij politiebureaus of bij ministeries. Of politiebureaus onderspuiten. Dat wordt het ‘echte werk’ genoemd. Er wordt wel gesproken over een stap verdergaan. Dat gaat niet over bom-aanslagen, maar over intimidatietechnieken. Dat gaat dan om de staat. Dat is de vijand, de bron van het kwaad.’

Deze ‘bron van alle kwaad’ wordt vaak op antisemitische wijze verbeeld als ‘joods’. Men spreekt vaak over de ‘joodse staat’. Maar de agressie kan ook een alledaagser richting hebben: ongewillige familieleden, weigerachtige uitsmijters bij kroegen.

Deze laatste fase in het radicaliseringsproces kent, behalve een toenemend geweldsgebruik, ook een ideologische component. De ideologische harde kern die deze fase doormaakt, heeft het nationaalsocialistische gedachtegoed overgenomen en geïncorporeerd. Deze activisten dragen dit actief uit, scholen en vormen de nieuwe aanwas en wijden hen in in de ideologie. De harde kern ontwikkelt ten slotte als het ware een tunnelvisie. Er is geen enkele ruimte meer voor andere informatie en standpunten. De blik is vertekend. Dit kan worden beschouwd als de ideologische component van de laatste fase in het radicaliseringsproces. Alle informatie die tegen de nationaalsocialistische ideeën ingaat, wordt beschouwd als propaganda, ‘leugens van de overwinnaar van de oorlog’.

‘Ik werd steeds heftiger op Stormfront, want dat is je enige bron die je gebruikt. (...) Je leest dat en dan neem je dat als waarheid aan. En als er ergens gekleurde berichtgeving over het nieuws is, dan is het daar. Je krijgt het nieuws alleen via extreemrechts, met commentaar erbij.’

Het afsluiten voor andere ideeën gaat bij een aantal respondenten nog verder. Niet alleen tegengeluiden worden buitengesloten, maar ook de boodschappers. Banden met oude vrienden en familie komen onder druk te staan of worden radicaal verbroken. In de literatuur wordt dit *bridge burning* genoemd.⁶⁴

‘Maar er waren ook wel vrienden die zich afkeerden, minder contacten hadden. Dat deed ik zelf en zij ook. Ik had ook wel buitenlandse vrien-

den. En dat was ook van twee kanten. Als mensen dezelfde mening hadden, waren dat automatisch mijn vrienden.’

Een aspect van ideologische radicalisering dat niet onbesproken kan blijven, zoals de hierboven al aangestipte rol van het Stormfront-forum laat zien, is de functie van internet. Internet speelt bij het radicaliseringsproces op meerdere fronten een belangrijke rol, zoals we ook in paragraaf 3.2 zagen. Bijvoorbeeld bij mobilisatie of bij het zwartmaken van tegenstanders. Maar ook op het vlak van ideologie. Extremisten in ontwikkeling halen veel ideeën en argumenten, inclusief de onderbouwing daarvan, van extreemrechtse websites. Internet heeft de toegankelijkheid van extreemrechts enorm vergroot.

‘Je loopt niet op straat en je denkt: hé, die zou wel eens dezelfde ideeën kunnen hebben als ik. En die spreek je dan aan: “Hé, heb je ook zo’n hekel aan zus of zo”, dat doe je niet. Internet dat is echt een van dé factoren geweest, natuurlijk. Voor best wel veel dingen.’

Vooraf discussiefora met een uitgesproken extreemrechts karakter, zoals bijvoorbeeld het Stormfront-forum, zijn populair. Daar kan men aanvankelijk ongestoord meelesen en ideeën opdoen. Wanneer bepaalde aspecten van de ideologie niet begrepen worden, kan men zich via dergelijke fora verder verdiepen. Een volgende stap is om zich aan te melden en mee te gaan discussiëren. De feitelijke betrokkenheid bij een extreemrechtse formatie of deelname aan extreemrechts activisme is dan tot stand gebracht. Een respondent zegt het volgende over het Stormfront-forum.

‘Ik kwam al geruime tijd op Stormfront. In het begin snapte ik er allemaal weinig van, tot ik veel artikelen ging lezen die daar gepost werden, over de Holocaust-leugens, en dat soort zaken. Zo raakte ik langzamerhand ervan overtuigd dat de geschiedschrijving niet juist was. Dat de verliezers van oorlogen in geen enkele geschiedenis als ‘goed’ worden omschreven, terwijl dat misschien zo nu en dan wel het geval was. (...) Via Stormfront raakte ik overtuigd van dat gedachtegoed. Ik dacht echt dat de geschiedenis zo gemanipuleerd was om het nationaalsocialisme als het kwaad af te schilderen.’

5.3 Afsluitend

Samengevat zien we vijf categorieën van factoren die maakten dat de jongeren aansluiting zochten bij extreemrechts. Als eerste treffen we microfactoren aan die ingegeven worden vanuit sociale omstandigheden: men zoekt vrienden – soms bescherming – in een streven naar een bepaalde identiteit en levensstijl. Deze factoren hebben een duwende invloed: de respondenten zoeken compensatie bij extreemrechts voor een gemis op deze punten in de voorfase. Andere microfactoren die eveneens een stimulerende functie hebben, bevinden zich op het persoonlijke vlak. Ze zijn gerelateerd aan een behoefte aan rebellie tegen de maatschappij met onderliggende frustratie en haatgevoelens. Samen met de zucht naar spanning en avontuur is deze factor sterk gebonden aan de ontwikkelingsfase waarin adolescenten zich bevinden. Daarnaast komen in beperkte mate macrofactoren voor die een duwende invloed hebben. Zij zijn gelegen in maatschappelijke omstandigheden, zoals schokkende gebeurtenissen. Men is verontwaardigd en wil hier iets aan doen.

De volgende twee categorieën zijn stimulerende factoren die gerelateerd zijn aan de formatie. Het gaat om het aantrekkelijke imago van extreemrechts als plaats van spanning, provocatie en geweld en om extreemrechts als plaats van ideologische herkenning.

Samengevat kunnen we na een voorfase de volgende fasen onderscheiden in het radicaliseringsproces.

De eerste fase is de fase van kennismaking en aansluiting. De tweede fase is de fase van meelopen en vriendschap ontwikkelen. In deze eerste twee fasen ligt de nadruk op sociale aspecten, het ontwikkelen van binding. In fase 3 vindt toenemende identificatie met de beweging plaats en ideologische ontwikkeling. Aan het racisme dat zich richt tegen allochtonen wordt een element toegevoegd: antisemitisme gaat een rol spelen. In de vierde en laatste fase is sprake van verharding. Het geweldsgebruik neemt toe en de betrokkenen sluiten zich af voor externe invloeden, ideeën en standpunten die tegen de ideologie ingaan.

De verschillende fasen zijn gekarakteriseerd naar het meest centrale kenmerk van die fase. Dat wil niet zeggen dat kenmerken van een eerdere fase geen rol meer spelen, maar ze zijn minder belangrijk geworden. Zij hebben in de nieuwe fase hun dominante positie afgestaan aan een ander

kenmerk. Omgekeerd komen kenmerken van latere fasen ook in eerdere fasen al voor, maar dan zijn ze nog niet uitgewerkt en minder prominent.

6 Factoren en fasen in het deradicaliseringsproces

Het verlaten van een extreemrechtse organisatie bleek voor de mensen die wij gesproken hebben een ingewikkeld proces waarbij tal van factoren meespeelden. Er is in de meeste gevallen sprake van een gefaseerd verlaten van een extreemrechtse formatie. Net zoals bij het binnenkomen is er een duidelijk onderscheid te maken in ideologische factoren, factoren die te maken hebben met de extreemrechtse beweging, met de ideologie en met de persoonlijke voor- en nadelen van het leven binnen extreemrechts. Daarnaast speelt een externe factor een stimulerende rol. De invloed van derden, buitenstaanders, blijkt bij het hele proces van uittreden voor bijna alle respondenten erg groot. Opnieuw hebben verschillende factoren of een trekkende of een duwende functie en soms spelen beide aspecten tegelijkertijd of na elkaar een rol. Ook kwamen we factoren tegen die een weerhoudende functie hadden voor exit.

Ook bij het deradicaliseringsproces zijn er verschillende fasen. Het gaat hier echter om minder opvallende fasen dan bij de radicaliseringsprocessen. Wij onderscheiden een twijfelfase, een fase waarin gebroken wordt en een fase van normalisering. Ten aanzien van die drie fasen kan de vraag gesteld worden of het hier niet om een al te evidente en daarmee weinigzeggende fasering gaat. Is niet elke breuk een besluit dat voortkomt uit twijfel en ‘normalisering’ tot gevolg heeft? We handhaven deze drie fasen, omdat in het deradicaliseringsproces de chronologie van belang is. Er is geen breuk zonder twijfel en geen normalisering zonder breuk. Het verrassende is vervat in de inhoud en de indeling binnen de fasen.

6.1 Formatiefactoren

Vaak werden in de interviews met voormalige rechtsextremisten factoren genoemd die zijn gerelateerd aan de beweging waarin men actief was. Deze factoren zorgen voor teleurstelling en vervreemding en vormen zo een stimulans voor het verlaten van de beweging: men wordt als het ware de beweging uitgeduwd.

6.1.1 *Teleurstelling in de organisatie*

Een vaak gehoorde factor – bij 9 van de 12 respondenten speelde dit een rol – om te twijfelen aan deelname is het gedrag van andere ‘kameraden’. Binnen de organisatie is sprake van gedragingen in de onderlinge verhoudingen, die als negatief worden ervaren. Het gaat daarbij vaak om gedrag dat niet strookt met de normen en waarden van de betrokkene of van de beweging, althans voor zover die verbaal worden beleden. Soms betreft het ronduit asociaal gedrag. Het lijkt erop dat het element van hypocrisie hierbij een doorslaggevende factor vormt.

‘Ik stopte daar vanwege de hypocrisie over drugs. Er werden veel drugs gebruikt. Dat maakt mij niks uit, maar dan moet je er niet tegen zijn. De idealen waren er alleen om aandacht te krijgen, het was niet eerlijk.’

Verder was er frustratie over het amateuristische gehalte van de beweging, het gebrek aan inzet en leiderschap en het onderlinge geruzie.

‘Maar op een gegeven moment vonden we hem geen leidersfiguur meer, maar een steeds grotere debiel. Dat je inzicht kreeg van als dit de mensen zijn waarmee je moet opgroeien. Dan hoeft het ook niet.’

Soms verliest de beweging in de ogen van de activisten iedere vorm van geloofwaardigheid. De beoordeling van het gedrag van de medeactivisten is hierbij cruciaal.

‘Maar weer, extreemrechts is een beerput. (...) Op een gegeven moment kom je er dan gewoon achter van: deze lamballen komen helemaal nergens, laat ze lekker stikken. Je bereikt niks.’

Enkele respondenten concluderen dat zij door dergelijk gedrag ook persoonlijk schade lijden.

6.1.2 *Sociale bindingsaspecten*

Teleurstelling in de ‘kameraden’ als *partners in crime* heeft ook een ander, meer persoonlijk aspect. De behoefte aan vriendschap en binding is een belangrijke factor om betrokken te raken bij een extreemrechtse formatie. We zagen dit bij het proces van entry. Deze behoefte aan sociale

binding door het aangaan van vriendschappen, of beter, de teleurstelling daarover, speelt evenzeer mee bij het verlaten van een organisatie. De vrienden binnen het extreemrechtse circuit blijken geen vrienden. De teleurstelling die dit inzicht met zich meebrengt, is voor enkele respondenten van groot belang om afstand te nemen van de formatie.

‘Hij had onze namen genoemd bij de politie. Hoe kon je dat nou doen? Hoe kan je je maten verraden? (...) Dat zorgde ervoor dat je je niet meer zozeer met elkaar verbonden voelt.’

6.1.3 *Geweldsgebruik*

Ook geweld speelt soms een rol als factor die het verlaten van de beweging stimuleert. Het geweldsgebruik door de *eigen* groep is een enkele keer van positieve invloed op het deradicaliseringsproces. Het gaat dan om wat men tegenwoordig zinloos geweld noemt. De daders ervaren dit overigens niet als zinloos. Zij noemen het ‘geweld voor de lol’. Het geweld tegen toevallige passanten kan dusdanig tegen de borst stuiten dat dit aanleiding vormt om definitief afstand te nemen van de groep. Dit gebeurt ook wel vanwege het geweld dat onderling gebruikt wordt.

‘Soms als ze dronken waren, hadden ze zin om ruzie te zoeken met iemand. Dat moest dan wel een allochtoon zijn of een antifa. Ik kan me nog goed herinneren dat we een keer op straat liepen en dat ze een neger gingen aanvallen. Hij had helemaal niks gedaan, die liep gewoon daar. Ze gingen hem gewoon neerslaan. Toen voelde ik wel een steek in mijn geweten, van: in elkaar slaan omdat hij een kleurtje heeft.’

Voor de meeste respondenten geldt echter dat geweld nauwelijks een factor van betekenis is bij het deradicaliseringsproces. Bij enkelen is eerder sprake van het tegenovergestelde: het geweldsgebruik en de spanning werden als zo positief ervaren dat het zelfs een reden was om actief te blijven.

‘Dat geweld was juist positief. De confrontaties met antifascisten. Dat was de lol. Dan gingen we met een groepje tussen antifa’s staan en dan rare dingen roepen. Relletjes uitlokken, vechten.’

Geweld door derden wordt bijna nooit genoemd als een factor die heeft bijgedragen aan het deradicaliseringsproces. Slechts één respondent maakt melding van enige invloed.

‘Iktwijfelde aan het geweldsgebruik. Het geweldsgebruik van onze kant. Maar ook geweld van anderen tegen mij of ons zorgde voor twijfel. We werden bij een concert een keer zo’n beetje bijna gelyncht.’

Het geweld van anderen vormde eerder een barrière (weerstandende factor) om uit een extreemrechtse formatie te stappen. Men verwacht van de formatie bescherming tegen deze bedreiging.

‘Ook het gevoel van vriendschap en je veiligheid of zo, dat is ook een grote reden dat ik er gewoon in bleef zitten. (...) Ik had wel het idee dat ik dan gewoon weer gepakt zou kunnen worden door buitenlanders en daar had ik gewoon geen zin in.’

Een laatste aspect van geweldsgebruik in het kader van deradicalisering is de dreiging van wraak. Het verlaten van een extreemrechtse formatie wordt door de voormalige kameraden vanzelfsprekend zelden met gejuich ontvangen. Uit angst om slachtoffer te worden van represailles, stellen mensen de stap om de beweging te verlaten uit. In een enkel geval wordt zelfs afgezien van het verlaten van de groep.

‘Ik ken nog iemand die erin zit. Hij zou er misschien wel uit willen, maar die is te bang om klappen te krijgen. Hij kan helemaal niet vechten.’

De soep wordt echter minder heet gegeten dan ze wordt opgediend. Regelmatig blijft het bij dreigen. Dit zou anders zijn dan in het buitenland waar represailles vaker voorkomen en uittreden wordt gezien als verraad. Hier in Nederland is de mentaliteit, naar de mening van verschillende respondenten, echt veel gemoedelijker. Komen en gaan wordt als normaal gezien.

‘Ik was vooral bang voor bedreigingen, dat heb ik ook wel gehad. (...) Ja. Op een gegeven moment zeiden ze: “volgende week zijn we er” en dan waren ze er niet. Op een gegeven moment werd ik daar ook makkelijk

in. Ze hadden een grote bek, maar ze kwamen toch niet opdraven. Langzaam werd het minder.’

Toch werd in de helft van de gevallen die wij onderzochten, gereageerd met verbaal geweld in de vorm van dreigementen of intimidatie, of met fysiek geweld. Een enkele keer ging het hierbij echt om een wraakactie.

‘Op een feest kwam ik oude vrienden tegen, die waren nog skinheads. Na verloop van tijd mondde dat uit in een vechtpartij, waar ik flinke klappen kreeg. Achteraf ben ik dat moment heel dankbaar, omdat ik het moeilijk vond om eruit te stappen en kameraden te verliezen van wie ik dacht dat ze echte vrienden waren.’

6.1.4 *Einde formatie*

Een enkele keer bleek echter dat het staken van extreemrechtse activiteiten ook samenhang met de ontwikkeling van de formatie als zodanig: die viel uit elkaar of hield op te bestaan. In de voorkomende gevallen was dit steeds een bijkomstigheid. Men wilde de groep al verlaten en dit werd vergemakkelijkt doordat de groep uit elkaar viel.

‘De reden dat ik eruit kon stappen was omdat er een interne ruzie binnen de organisatie plaatsvond. Toen had ik eigenlijk zoiets van: ik ben eruit en ik kan weer een beetje ademen.’

Bij onze respondenten was een groepsgewijze deradicalisering niet aan de orde.

6.2 Voor- en nadelen

Volgens de rationele keuzetheorie worden alle beslissingen van de mens gemaakt op basis van een afweging tussen baten en lasten. Daarbij maken individuen een voor henzelf geoptimaliseerde keuze.⁶⁵ We zagen onze respondenten dergelijke rationele keuzes maken op momenten dat de persoonlijke nadelen van het extreemrechtse activisme gevoeld werden.

6.2.1 *Levensfasegebonden persoonlijke groei*

We hebben al eerder geconstateerd dat de aantrekkingskracht van het extreemrechtse milieu en het extreme gedrag voor een deel lijken samen te hangen met de ontwikkelingsfase van de respondenten. Diverse van hen wijzen ook zelf op deze samenhang.

‘Ik ga ervan uit dat iedereen na een paar jaar stopt, het hoort toch bij een bepaalde leeftijd. (...) Als je ouder wordt ga je milder denken. Van de grote groep bij extreemrechts zijn er maar een paar die langer blijven hangen.’

Naast formatiefactoren en ideologische factoren zijn er dus ook factoren die het resultaat zijn van, of die samenhangen met de persoonlijke ontwikkeling. Gekoppeld aan de biologische hersenontwikkeling doet zich rond de competentie van oordeelsvorming in de latere fase van adolescentie nog steeds ontwikkeling voor.⁶⁶ Mensen veranderen, ontplooiën zich en komen tot andere inzichten. Dit kan ervoor zorgen dat men vervreemdt van de organisatie of van het gedachtegoed.

In een aantal gevallen gaven respondenten ook zelf expliciet aan dat een levensfase werd afgesloten en dat het tijd was voor andere keuzes. Men werd ‘serieus’, koos voor een toekomst en liet de radicale periode achter zich.

Eén respondent schetst een iets andere variant. Niet de eigen psychologische ontwikkeling zorgde voor twijfel, maar die van anderen. Hij zag zijn generatiegenoten een ‘normaal’ leven gaan leiden en voelde zich een achterblijver.

‘Zij zijn veel gelukkiger dan wij ooit zouden worden.’

Deze persoonlijke groei hangt veelal ook samen met de groeiende behoefte aan het leiden van een regulier bestaan, ‘met huisje, boompje, beestje’.

6.2.2 *Verleidelijkheid van de buitenwereld*

Een factor waarvan men zich de invloed eenvoudig kan voorstellen is die van de aantrekkelijkheid van het ‘gewone leven’. Het leven van een rechtsradicaal laat zich vaak moeilijk combineren met een regulier bestaan. Er worden in het extreemrechtse circuit regelmatig hoge eisen ge-

steld aan actiebereidheid, aan onderlinge solidariteit en aan omgang met derden, zoals met familieleden die dwarsliggen, met vrienden die andere politieke opvattingen hebben, of met allochtone vrienden en kennissen. De offers die gevraagd worden voor de groep en het uitgedragen ‘hogere doel’ laten zich vaak moeilijk combineren met werk, opleiding of een normaal sociaal leven met familie en vrienden buiten de beweging. Dit leidt in veel gevallen bijvoorbeeld tot een breuk met oude vrienden. Ook hier is het beeld echter meer divers. Onder onze respondenten bleken enkelen een soort dubbelleven te leiden. Een deel van de tijd speelde zich af in het extreemrechtse milieu, een ander deel van de tijd bij ‘gewone’ vrienden. In een aantal gevallen was er sprake van twee gescheiden werelden, waar de respondent zich afwisselend in begaf. In één geval was de grens tussen vriendenkring en extreemrechts milieu veel vloeier.

Bij zeven van onze respondenten bleek de verleiding van een normaal leven, inclusief opleiding, werk en sociale omgang, op enig moment van invloed op het deradicaliseringsproces.

‘Ik deed een opleiding die betaald werd door mijn baas. Ik was bezig met mijn toekomst. Ik zag dat iedereen vast kwam te zitten en dat je niks bereikte. (...) Daarmee kreeg ik een kans. Als ik door zou gaan en bijvoorbeeld gearresteerd zou worden of mijn foto op internet was gekomen, zou ik die twee jaar die ik daarin had gestoken zo weer weg hebben gegooit. (...) Ik zag dat iemand werd ontslagen naar aanleiding van internet. Belachelijk vind ik dat, als je je werk gewoon goed doet. Daardoor ging ik nadenken. Verder zag ik de nutteloosheid van dit leven om me heen. Op je dertigste bier drinken met 14-jarigen. Dat is geen ideaalbeeld voor mij. Ik ging toen over mijn eigen toekomst nadenken. Ik ben ambitieus ingesteld en die ambities liggen daar niet. Ik zag daar geen carrière voor me.’

Degenen die een gewoon leven probeerden te combineren met extreemrechts gedachtegoed of activisme liepen meestal gauw vast. Bijvoorbeeld door arrestatie of omdat de werkgever niet gediend was van een werknemer met een dergelijke achtergrond. Dan moest uiteindelijk een keuze gemaakt worden tussen activisme of toekomst.

6.2.3 *Dreiging van repressie*

Over de vraag in hoeverre justitiële aandacht invloed heeft op de keuze om met extreemrechtse activiteiten op te houden, verschillen de meningen. De meeste geïnterviewden hebben wel ervaring met Justitie. Enkel en hebben zelfs langere tijd in de gevangenis gezeten. Niet iedereen lijkt daar echter van onder de indruk te zijn. Voor degenen die hier niet van onder de indruk zijn, geldt dat de detentie-ervaring naadloos wordt ingepast in het bestaande denkkader. Men acht zich slachtoffer van de vijand waartegen men vecht.

‘Nee dat maakte geen indruk. De politie was een onderdeel van “het systeem” van “joodse machthebbers.”’

Maar het komt ook voor dat in de gevangenis een moment van inzicht doorbrak.

‘Op het moment zelf ben ik niet gaan twijfelen, maar toen ik echt opgepakt werd, toen ik echt geïsoleerd zat in een celletje toen ben ik gaan nadenken. En mijn oogkleppen zijn toen afgevallen en toen zag ik dat ik echt zwaar fout bezig was. Voor mij is dat echt het moment geweest om echt ermee te stoppen.’

6.2.4 *Dreigende stigmatisering*

De dreiging om bekend te raken als rechtsextremist, vooral via internet, en de potentiële gevolgen daarvan, bleek een factor van betekenis voor enkele respondenten.

‘Er kwamen steeds meer publicaties. Nog niet over mij, maar wel steeds meer dingen over waar je mee bezig bent, waar je bij betrokken bent. Dat het heel snel op jou gereflecteerd kan worden. Dat het, anders gezegd, misschien een kwestie van tijd is voordat wél jouw naam er staat.’

6.3 Fasen

Het verlaten van een extreemrechtse organisatie is zelden een gebeurtenis die van het ene op het andere moment plaatsvindt en waarbij één fac-

tor van doorslaggevende betekenis is. Incidenteel gebeurt dit wel, maar in de meeste gevallen is het een proces waar langere tijd overheen gaat.

Uit onze gespreksdata komt naar voren dat het in grote lijnen om drie fasen gaat. Deze fasen verschillen per individu nogal in tijdsduur.

- De fase van twijfel. In deze periode ontstaat twijfel over de betrokkenheid bij extreemrechts. Deze twijfel kan over de ideologie gaan, maar ook over andere zaken binnen de organisatie, zoals het gedrag van andere leden.
- De fase van besluitvorming en uitvoering. In deze fase worden knopen doorgemaakt. Drie varianten doen zich voor: men verlaat een organisatie of men verwerpt het gedachtegoed of men doet beide tegelijkertijd.
- De fase van normalisering. Na het verlaten van de groep of van de ideeën zoekt men opnieuw aansluiting bij de maatschappij. Daarnaast vindt een verwerkingsproces plaats. Men zoekt naar een manier om de erfenis van het radicale verleden een betekenisvolle plaats te geven in de eigen levensgeschiedenis.

In de inleiding van dit hoofdstuk hebben we al aangegeven dat deze indeling in fasen bij het deradicaliseringsproces vooral gehanteerd is om de chronologie duidelijk in beeld te krijgen. Binnen de drie fasen blijken bij de verschillende respondenten verschillende factoren van invloed.

6.3.1 *Fase van twijfel*

Bijna alle respondenten hebben geruime tijd getwijfeld aan de betrokkenheid bij extreemrechts, voordat er definitieve keuzes werden gemaakt. Twee respondenten besloten na een duidelijk *trigger event* de organisatie per direct te verlaten. We zagen een voorbeeld van een respondent die, na een arrestatie en bij het zien van het verdriet van zijn ouders, abrupt besloot om met zijn activiteiten te stoppen. Bij een andere respondent kwam de breuk toen hij zag dat een gerespecteerde kameraad de relatie van een vriend inpikte en hij daar bovendien over loog. Die hypocriete gang van zaken zorgde voor een directe breuk.

De overige respondenten maakten een periode van twijfel door, variërend van enkele weken tot enkele jaren (zie voor deze periodes tabel 5.2, in paragraaf 5.2).

Twijfel aan de ideologie of aan de organisatie ontstond onder invloed van verschillende eerdergenoemde factoren. Sommigen maakten de afweging om desondanks actief te blijven. Anderen hakten de knoop door en verlieten het milieu.

a. Twijfel aan het gedachtegoed

Twijfel aan de ideologie van een organisatie is altijd onderdeel van het deradicaliseringsproces. Wij hebben geen mensen gesproken die wel afstand genomen hebben van het extreemrechtse circuit, maar volledig trouw zijn gebleven aan het gedachtegoed, hoewel residuen bij verschillende ondervraagden zeker zichtbaar zijn gebleven. Dit kan overigens tijdelijk zijn, want ideologische deradicalisering kan soms een lange periode duren.

Bij een aantal respondenten constateerden wij dat een langdurige periode van twijfel aan het extreemrechtse gedachtegoed voorafging aan een definitieve breuk. In één geval gaf een respondent zelfs aan dat hij zich nooit had herkend in de ideeën. Verschillende ideologische aspecten droegen bij aan deze twijfel: de racistische componenten van de ideologie, het gebrek aan realiteitszin en de hypocrisie rond waarden en normen.

De racistische componenten van de ideologie

Deze botsten niet zelden met de eigen ervaringen. Een voorbeeld dat vaak terugkomt, is dat men ‘goede buitenlanders’ kent of leert kennen. In enkele gevallen werden respondenten zoals we zagen, verliefd op iemand met een allochtone achtergrond. Een bijzonder geval was een respondent, actief in het neo-nazicircuit, die tijdens de extreemrechtse periode ontdekte zelf van joodse afkomst te zijn. Het niet op grond van eigen ervaringen kunnen herkennen van de racistische component van de ideologie geldt vaak nog sterker voor het antisemitisme, terwijl op antisemitisme juist een sterk accent ligt bij neonazistisch groeperingen.

‘Ik voelde me toch wel erg schuldig tegenover bijvoorbeeld joodse mensen. (...) Omdat ik het op een gegeven moment niet meer verdrong en er steeds over na ging denken en zo wou ik niet zijn.’

De gebrekkige realiteitszin

Na verloop van tijd rijzen bij respondenten vraagtekens over de haalbaarheid van de ideeën. Er ontstaat twijfel over de geschetste einddoelen zoals bijvoorbeeld het opnieuw vestigen van een Derde Rijk. Is het ideaal van een strak georganiseerde, dictatoriale nationaalsocialistische samenleving wel wat ik eigenlijk wil, vraagt men zich af, of ben ik toch meer voor een maatschappij met individuele vrijheid?

‘Ik was mij steeds meer gaan verdiepen in het nationaalsocialisme. Ik noemde mij toen nationaalsocialist. Hoe meer ik er echter over las, hoe minder ik mij er in kon vinden. Ik vond dat veel te streng.’

Hypocrisie rond de beleden waarden en normen

De geïnterviewden kwamen er steeds meer achter dat degenen die bepaalde waarden en normen bepleitten, zelf niet volgens de gepredikte maatstaven leefden. Dit had gevolgen voor de geloofwaardigheid. Waar notoire druggebruikers zich hard maakten tegen drugsgebruik, waar verheven idealen samengingen met drankmisbruik en zinloos geweld, daar leidde dit bij een aantal respondenten tot twijfel aan de achterliggende ideologie als geheel.

Voor anderen werd niet één aspect, maar de ideologie als geheel steeds problematischer. Soms kwam dat omdat ze zelf tot andere inzichten kwamen.

‘Ik vond dat je moest veranderen, ze moesten het meer aanpassen aan de moderne tijd. Wil je iets bereiken, dan moet je politiek bedrijven. Je leeft niet meer in de jaren twintig of dertig.’

In andere gevallen veranderden niet de respondenten in eerste instantie van inzicht, maar de anderen in de groep gingen er meer radicale gedachten op na houden.

‘Ik kon mij steeds minder goed vinden in de standpunten die ingenomen werden. Het werd steeds radicaler. (...) Daarnaast, je wordt ouder. Je ontwikkelt jezelf steeds meer. En je moet wakker worden, maar op een gegeven moment krijg je gewoon andere ideeën.’

b. Twijfel aan het functioneren

Twijfel kan ook ontstaan over andere, niet-ideologische aspecten van de extreemrechtse subcultuur, zoals over het interne en externe functioneren van de organisatie. Er groeit onvrede over de gang van zaken binnen de organisatie waarbij men is aangesloten. De volgende al eerdergenoemde verschijnselen kunnen hierbij een rol spelen: hypocrisie, amateurisme, een gebrek aan inzet, onderlinge ruzies, confrontaties en verraad. Deze twijfel aan het (interne) functioneren kan tot een aantal keuzes aanleiding geven.

Een breuk met het extreemrechtse activisme is een optie. Maar men kan ook besluiten om actief te blijven in extreemrechts, desnoods bij een andere groepering. De periode van twijfel wordt in dat geval verlengd.

Door onze respondenten werden drie verschillende keuzes gemaakt, wanneer de ontevredenheid niet tot het verlaten van het extreemrechtse milieu leidde. De eerste keuze was dat men de negatieve kanten voor lief nam en gewoon actief bleef. De tweede keuze was dat men onderkende dat er problemen waren. Vervolgens zocht men naar andere actievormen in dezelfde organisatie, om zo de eigen (politieke) overtuiging te kunnen blijven uitdragen.

‘Toen had ik wel iets van: misschien is dit niet de aanpak. Maar van binnen was ik nog steeds hetzelfde, met ideeën. (...) We zochten eigenlijk naar iets anders, van: dit werkt ook niet. Maar dat betekende niet dat we minder extreem waren in ons gedachtegoed. Ik wilde eigenlijk nog steeds de straat nog wel op.’

Een derde keuze die wij hebben waargenomen is dat men de organisatie verliet, maar aansluiting zocht bij een andere extreemrechtse formatie. Zo verruilde een van onze respondenten zijn organisatie voor een andere vanwege de hypocrisie rond drugsgebruik. Deze groep was naar buiten toe fanatiek tegen drugs, maar men gebruikte zelf overvloedig.

Twijfel aan het intern functioneren van de organisatie vormde bij een aantal respondenten aanleiding om vervolgens aan de politieke visie van extreemrechts te gaan twijfelen.

‘Door die ruzies die we hadden begon de twijfel. En dan besef je: dit zijn mijn vrienden niet, dit zijn mensen die over de dingen hetzelfde denken en daarom zijn het vrienden. (...) Ik dacht... dan zullen er meer dingen niet kloppen.’

c. Derden maken verschil

Meestal is twijfel alleen, op welke grond dan ook, onvoldoende om zowel afscheid te nemen van radicale ideeën als van een extreemrechtse formatie. In de meeste gevallen blijkt dat buitenstaanders nodig zijn om verdere stappen te zetten in de richting van een definitief afscheid van het extreemrechtse milieu. Een helpende hand van de buitenwereld lijkt onmisbaar. Een lonkend perspectief op een nieuw, ander leven buiten de groep geeft de doorslag. Was deze factor afwezig, dan werd de stap niet gezet.

‘Ondanks alles bleef ik in de groep. Ja, ik weet het niet. Ik denk toch, voor de rest had ik geen vrienden. Voor de rest heb je niemand, wat moet je dan?’

Deze belangrijke derden, buiten het wereldje, waren oude kameraden of nieuwe vrienden, collega's, medeleerlingen, familieleden, hulpverleners en zelfs medege-detineerden, met wie men in de gevangenis van gedachten wisselde.

‘Ik ging toen naar andere concerten, ik begon wat meer mensen buiten die kring te leren kennen. Ik kwam ook toevallig twee oude vrienden tegen. Opeens allemaal oude bekenden. Toen heb ik eindelijk kunnen zeggen van: hé tot ziens.’

Deze nieuwe vrienden blijken niet alleen van belang als alternatieve sociale omgeving, maar soms ook van grote waarde als actoren die het proces van uittreden stimuleren. Zij kunnen degene die twijfelt aan zijn extreemrechtse betrokkenheid tot nieuwe inzichten brengen.

‘Ik heb ook met een allochtone jongen op cel gezeten. Daar heb ik ook veel mee gepraat en die begreep me ook goed. En die heeft me ook laten zien dat niet alle buitenlanders zo zijn. (...) Dat was een relaxte gast. Hij

zat voor beroving, geloof ik. Maar ja, de manier hoe hij deed heeft gewoon wel mijn ogen geopend: niet iedereen is fout. Ik denk dat dat wel een van de belangrijke redenen is geweest.’

We stelden al dat de afwezigheid van vrienden buiten het extreemrechtse circuit soms een drempel vormt om de stap te nemen. Als belangrijke vrienden in het circuit actief blijven, zorgt dit echter eveneens voor problemen om eruit te stappen.

Liefdesrelaties en speciaal nieuwe liefdesrelaties blijken ook van invloed. Soms omdat de betreffende persoon probeert de partner uit het circuit te halen, soms omdat een relatie samengaat met serieuze toekomstplannen. Een derde scenario is dat een nieuwe relatie het einde betekent van een vorige uit het extreemrechtse wereldje. Bij vijf respondenten speelde een (nieuwe) relatie een stimulerende rol.

‘Ik werd verliefd. En ik heb dat toch wel als een hele voorname reden gezien, aangezien dat een vrouw van allochtone afkomst was.’

De rol van familie, en dan van ouders in het bijzonder, was bij de respondenten meestal niet groot. We komen hier in hoofdstuk 7 op terug. Een enkele keer hebben ouders echter wel invloed. Vooral wanneer zaken goed mis zijn gegaan en de respondenten zien hoeveel verdriet zij hun ouders bezorgd hebben, blijkt de impact groot.

‘Op het moment dat ik opgepakt was, mijn moeder moest enorm huilen, dat was voor mij hartstikke moeilijk. Dat ik mijn ouders zoveel verdriet heb gedaan met deze onzin. Dat was behoorlijk heftig op dat moment. Toen heb ik ze zes dagen niet gesproken en op een gegeven moment mocht ik bellen en toen knapte er gewoon iets. Dit doe ik gewoon nooit meer. Dit doe ik ze gewoon niet meer aan. Dat is voor mij echt de belangrijkste reden geweest om er mee te stoppen.’

Een ander voorbeeld van een factor die aanvankelijk bijdroeg aan verdere radicalisering, maar later juist voor verwijdering van het extreemrechtse gedachtegoed zorgde, is de informatie die een respondent tijdens zijn extreemrechtse periode kreeg over de joodse afkomst van zijn eigen vader.

Eerst versterkte deze kennis zijn betrokkenheid bij extreemrechts, maar later speelde het een grote rol in het proces van loskomen.

Een laatste opvallende ‘derde’ was God. Twee respondenten vertelden dat ze tijdens hun deradicaliseringsproces terugkeerden naar hun religieuze achtergrond.

‘Ik heb in die tijd enorm veel gebeden met God. Ondanks mijn (extreme, *red.*) gedachten geloofde ik altijd al stiekem in hem, ik denk dat ik daarvoor ook die stap heb durven nemen (om eruit te komen, *red.*).’

6.3.2 *De breuk*

Uiteindelijk kan deze periode van twijfel leiden tot een breuk. Deze breuk kan praktisch, fysiek, gestalte krijgen doordat de betrokken persoon besluit uit het wereldje te stappen. De breuk kan ook mentaal-cognitief zijn. In dat geval verlaat de persoon het gedachtegoed. Hij deradicaliseert op ideologisch vlak. In veel gevallen zagen we overigens dat de praktische en ideologische breuk op verschillende momenten plaatsvonden.

De ideologische twijfel kan zich manifesteren in uiterlijke veranderingen in kenmerken die de extreemrechtse identiteit markeren. We zagen bij het binnenkomen in een extreemrechtse groep al dat het zoeken naar een identiteit een belangrijk motief vormt. Deze identiteit wordt in de extreemrechtse periode mede uitgedragen in uiterlijke kenmerken van kledingdracht, haarstijl, tatoeages en dergelijke. Wanneer men die extreemrechtse identiteit heeft aangenomen, inclusief bijbehorende uiterlijkheden, kan die identiteit vervolgens ook weer gaan knellen. De identiteitskenmerken van extreemrechts komen niet meer overeen met hoe men wil zijn. Deze kenmerken ‘afleggen’ kan een eerste breuk vormen in het proces van uittreden.

‘Mijn eerste stap was mijn kleding. Ik ging me normaal kleden, omdat ik niet meer zo gezien wou worden. Omdat ik me er toch wel voor schaamde. Het werd voor mezelf steeds meer duidelijk dat ik niet zo wou zijn.’

Het proces van exit is een periode van afstand nemen van de extreemrechtse identiteit en het zoeken naar nieuwe mogelijkheden van identificatie, een proces dat psychologisch vaak zeer ingrijpend is.

‘Ik kreeg steeds meer het idee: dit is niet wie ik ben, dit is niet wie ik wil zijn. Ik kon het niet meer vinden in wat ze dachten en wat ze deden.’

Bij de meeste respondenten was sprake van geleidelijke ontwikkelingen, die soms in een stroomversnelling raakten en dan weer geheel tot stilstand kwamen. Soms was er sprake van een periode van onthechting van de groep of van de ideeën, die weer gevolgd werd door hernieuwde radicalisering. Ook na besluitvorming en uitvoering daarvan blijft geleidelijkheid een rol spelen. De rol van buitenstaanders en van maatschappelijke instituties zoals school en werk, blijft nog lange tijd van grote waarde en vaak onmisbaar.

‘Iedere dag is het gewoon minder geworden. En toen kreeg ik school en dat is sowieso veel drukker. Ik kreeg een vriendin, ik kreeg vrienden, ik ging uit.’

Een fysieke breuk en een ideologische breuk hoeven dus niet tegelijkertijd plaats te vinden. Sterker nog, bij onze respondenten waren dat altijd twee gescheiden stappen.

Een breuk op het front van de mentale betrokkenheid impliceert niet automatisch een breuk op het front van praktische betrokkenheid bij de beweging. Zo kan ideologische twijfel of twijfel over het daadwerkelijke functioneren van de organisatie een reden zijn om eruit te stappen. In het laatste geval stapt men soms uit zonder de ideologie vaarwel te zeggen.

Andersom zagen wij dat er gebroken werd met de ideologie, zonder dat dit, althans in eerste instantie, leidde tot een breuk met de extreemrechtse scene. Het bleek heel wel mogelijk om actief te blijven, zonder nog in de ideeën te geloven. Wanneer men met de ideologie brak, maar de organisatie niet verliet, lagen daar soms negatieve en soms positieve overwegingen aan ten grondslag. Zo durfde men de stap eruit niet te zetten uit angst voor represailles of omdat men geen vrienden buiten de ex-

treemrechtse kring had. Aan de andere kant waren er ook respondenten die nog voldoende aspecten van hun groepering bleken te waarderen om hun deelname te continueren, ondanks dat men de ideologische overtuiging niet meer deelde. Men had bijvoorbeeld nog een relatie met iemand binnen de groep of men had er nog goede vrienden, of de actiebereidheid of de gewelddadigheid van de groep werd positief ervaren.

Andersom kan er ook met de beweging gebroken worden, zonder dat direct afstand gedaan wordt van de ideologie.

‘Toen ben ik nog even dat extreemachtige geweest, niet praktisch, maar in mijn hoofd. En op een gegeven moment kreeg ik werk en toen ging ik iedere dag naar mijn werk. En toen dacht ik iedere dag dat ik er lopend heen ging erover na. Eerst was ik gewoon heel trots van: ik kan gewoon verder leven met deze ideeën.’

Een andere respondent laat zien dat de ideologie nog lange tijd kan beklijven.

‘Bij mij is het geleidelijk aan gegaan. Ik heb me altijd verdiept in de Tweede Wereldoorlog (doe ik nog steeds). Heel veel boeken en documentaires over gelezen. Ik heb op een gegeven moment nog meer gelezen en dan word je objectiever over de Tweede Wereldoorlog en de politieke stroming die daarachter zit. Op een gegeven ben je aan het kijken dat het echt verderfelijker is. Voor school heb ik een document gemaakt over de slag om Arnhem. Ik heb een museum daar gefilmd en ook een aantal mensen daar geïnterviewd die erbij waren en ik heb het kerkhof gefilmd. Dat was indrukwekkend hoor. Dat was voor mij de grote ommezwaai van: dit kan niet. Toen werd ik echt geconfronteerd waar ik nog nooit mee geconfronteerd was; dat was wel indrukwekkend voor mij. Toen heb ik de film ook een bepaalde draai gegeven: van wees erop verdacht dat het nog een keer kan gebeuren. Dat was, denk ik, anderhalf jaar nadat ik eruit was.’

De uiterlijke markering van een extreemrechtse identiteit

Tijdens hun radicale periode pasten veel van onze respondenten hun uiterlijk aan volgens een bepaalde kledingstijl. Zij markeerden hiermee hun identiteit. Voor een deel van de respondenten begon dat proces al eerder, omdat zij voor hun radicale periode onderdeel uitmaakten van een jeugdijl:

‘Bij mij op school waren ze al wel wat gewend. Met lange haren en shirtjes aan met de meest bloederige afbeeldingen. Ze keken er niet zo van op (dat hij op school kwam met extreemrechts uiterlijk, *red.*). In het begin had ik shirtjes aan met heidense symboliek, of afbeeldingen van een Noorse god enzo. Dat valt niet op in principe.’

Eenmaal binnen bij een extreemrechtse formatie, ging een deel van onze respondenten zich de extreemrechtse skinheadlook aanmeten: een kaal hoofd, een pilotenjas met extreemrechtse symboliek en zware legerschoenen, zogenaamde kistjes. Dit ging echter niet voor iedereen op. Diverse respondenten wilden juist niets van dergelijk uiterlijk vertoon weten:

‘Van die 18-19 jarige skinheads met bomberjacks en kaal. Dat vond ik er echt niet uitzien. Als andere mensen dat zien denken ze meteen: “oh zo’n nazi”. En dat wilde ik niet want zo zag ik mezelf niet. (...) Als je zo groot en provocerend iets op je rug wilt hebben... daar wil ik niks van hebben.’

Een extreemrechts uiterlijk werkt in de radicale periode niet alleen stigmatisering in de hand, het levert ook vaak problemen op in de alledaagse gang van zaken:

‘Witte veters, T-shirts enzo waren er ook snel vanaf. Dat werden geleidelijk normale kleren. Het leverde alleen maar problemen op. Uitsmijters weigerden je binnen te laten vanwege kledingregels, je werd op weg naar demonstraties in Duitsland altijd eindeloos ge-

fouilleerd. (...) Verder kwam je op die manier (met normale kleren, *red.*) niet in de krant. Bij demo's zetten ze alleen de extreme figuren op de foto. Ik zag er normaal uit, dus kwam ik niet in de krant.'

Bleek extreemrechtse kleding al tijdens de actieve extreemrechtse periode een last te zijn, in de periode van twijfel en deradicalisering werd dit nog sterker gevoeld:

'Mijn eerste stap was mijn kleding; ik ging me normaal kleden omdat ik niet meer zo gezien wou worden; omdat ik me er toch wel voor schaamde.'

Het afleggen van het extreemrechtse uiterlijk wordt daarmee een vergelijkbaar publiek statement als het aantrekken van diezelfde kleding in een eerdere periode:

'Het oude kostuum gaat niet meer aan!'

De extreemrechtse identiteit wordt ook gemarkeerd door tatoeages. Een bijzonder punt van aandacht in het proces van deradicalisering is dan ook de omgang hiermee. Een groot deel van onze respondenten heeft zich in hun extreemrechtse periode laten tatoeëren, vaak met extreemrechtse symbolen. Het gaat daarbij om tatoeages van beladen nazistische symbolen zoals het hakenkruis, het SS-doodshoofd, runentekens of nazileuzen. De tatoeages waren regelmatig van flinke omvang en, om met een jongenwerker te spreken: 'je wil niet weten waar ze zitten'. Enkelen realiseerden zich in die periode al dat het zetten van zulke tatoeages wel eens vervelende consequenties zou kunnen hebben:

'Ik heb wel tatoeages, maar niet met een extreemrechtse betekenis. Ik dacht aan de toekomst toen ik ze liet zetten.'

Vaak zijn die tatoeages gezet door amateurs uit het extreemrechtse milieu. Professionals op dit gebied laten zich vaak niet in met het

zetten van nazisymbolen. Daarnaast waren de respondenten vaak minderjarig toen zij getatoeëerd werden. Tatoeage bij minderjarigen is aan voorwaarden verbonden.

De omgang met tatoeages na het verlaten van het extreemrechtse milieu verschilt. Degenen met de meest uitgesproken tatoeages zoals een hakenkruis, een groot Keltisch kruis en een SS-doodshoofd wilden daar wel wat aan laten doen. Enkeligen hadden die tatoeages al gecoverd, bedekt met een andere tatoeage. Maar in één geval was de tatoeage te groot en bleef weglaseren als enige optie over. Een enkeling liet de tatoeages staan, omdat ze, zo redeneert men, nu eenmaal bij de eigen geschiedenis horen.

6.3.3 *Fase van normalisering*

Na deze laatste stap waren al onze respondenten effectief uitgetreden en merendeels ook gederadicaliseerd. Ze hadden het extreemrechtse circuit verlaten en hun extreemrechtse ideologie achter zich gelaten. Maar hoe is het de respondenten vergaan na hun afscheid van het extreemrechtse circuit?

Veruit de meesten zijn daarna opleidingen gaan volgen of gaan werken. In hun dagelijks leven ondervinden ze in de meeste gevallen weinig hinder meer van hun verleden. Een enkeling is nog terug te vinden op internet of lokaal bekend als ‘probleemgeval’ met alle hinder van dien. Zo blijkt het in dergelijke gevallen vaak moeilijk om werk te vinden of te behouden. Politiek-maatschappelijk gezien is men verschillende kanten op gegaan. De meesten zijn niet meer politiek actief. Bij verkiezingen stemmen ze wel, maar op verschillende partijen. Genoemd worden SP, D66, Partij voor de Dieren, de PVV.

‘Ik ben nu redelijk links ingesteld, D66 stemmen, beetje liberaal. Ik zie mezelf niet als antiracist, maar ik zou die gasten liever niet in mijn stad willen hebben. Dat is vooral om de oude mensen die daar rondlopen, die schrikken zich dood, die zien al die vlaggen.’

Sommigen zijn wel op andere manieren maatschappelijk betrokken geraakt. Twee personen zijn actief geworden in de antiracismebeweging en doen inmiddels mee aan acties tegen hun voormalige kameraden. Eén respondent is zich gaan inzetten voor de rechten van dieren en één is actief binnen een geloofsgemeenschap.

‘Ik ben nu 23, ik heb niet meer zo een hokje nodig om ergens bij te horen. Ik heb dat niet nodig, ik ben nu wie ik ben. Beetje met dierenactivisme bezig. Ik stem op de SP of op de Partij voor de Dieren. En klaar. Als de antiracismebeweging een goede demonstratie of een goede actie heeft, zou ik willen helpen.’

Twee personen gaven aan dat zij zich graag zouden inzetten om jongeren te helpen niet de fouten te maken die zijzelf hebben gemaakt. Zij zijn actief op zoek naar een manier om dat vorm te geven.

Met de vriendschappen die men aan is gegaan binnen extreemrechts, blijken de respondenten na het uittreden verschillend om te gaan. De meeste respondenten kennen nog wel mensen die samen met hen in het extreemrechtse circuit zaten. In de meeste gevallen zijn die er ook mee opgehouden, maar niet in alle gevallen.

‘Beetje moeilijk voor mij, de beweging, daar weet men dat ik er officieel mee gekapt ben, maar ik heb daar nog wel paar mensen met wie ik het goed kan vinden. Daar wil ik wel mee bezig zijn. Ik hoop dat ze mijn echte vrienden zijn. En dat ze niet alleen maar met mij bevriend zijn omdat ze hetzelfde politieke gedachtegoed hadden.’

In veel gevallen kwamen oude vrienden weer in beeld. Soms werd een nieuwe vriendenkring opgebouwd.

‘Ik heb een paar vrienden gehad van vroeger. Die had ik toen ook nog wel eens gezien, maar het stond een beetje op een laag pitje. Twee daarvan zijn me op wezen zoeken in de gevangenis, daar ga ik nog steeds mee om.’

Een enkeling zag zich genoodzaakt om volledig te breken met alle mensen uit het extreemrechtse circuit. Sommigen werden bestempeld als verraders door de achterblijvers en zelfs bedreigd.

‘Ik voelde me in het begin wel bedreigd. Staat er opeens zo’n getatoeëerde figuur voor je deur. Ik vond het in het begin wel beangstigend.’

De meeste respondenten hebben hun maatschappelijke draai weer gevonden, nieuwe vriendschappen opgebouwd en werk of opleiding gevonden. Zij zijn weer opgenomen in de maatschappij. Terugkijkend op hun radicale periode overheersen bij de meeste respondenten gevoelens van schaamte en onbegrip. Men begrijpt uiteindelijk zelf niet hoe men tot zulke radicale ideeën en zulke heftige acties heeft kunnen komen.

‘Met héél veel schaamte en onbegrip van mezelf. Dat ik het van mezelf gewoon niet snap wat ik daar heb gedaan. (...) Want als je mij een spiegel van de toekomst had voorgezet en had laten zien van: kijk, dit heb jij gedaan over vijf jaar. (...) Dat geloof je toch niet?’

6.4 Afsluitend

Er spelen bij het verlaten van het extreemrechtse milieu allerlei factoren mee, die invloed hebben op het proces om uiteindelijk te komen tot een breuk. Verschillende aspecten van de beweging kunnen hieraan bijdragen: twijfel aan praktijken binnen de organisatie, sociale bindingsaspecten of het gebruik van geweld. Ook kan er twijfel ontstaan over de ideologie. Behalve deze, aan extreemrechts verbonden factoren, blijken ook afwegingen van meer persoonlijke aard invloed te hebben. Het gaat hier om de aantrekkelijkheid van een regulier bestaan, de dreiging van repressie via mogelijke arrestatie of gevangenisstraf, of dreigende stigmatisering, vooral in verband met publicatie van persoonlijke gegevens op internet.

Al deze factoren leiden in de meeste gevallen niet tot een volledige breuk met het extreemrechtse milieu en de ideologie in één keer. Onze respondenten lieten zien dat er diverse fasen zijn te onderscheiden. De boven-

genoemde factoren zorgden allereerst voor een periode van *twijfel* aan de praktijk of de ideeën binnen het extreemrechtse milieu. Uiteindelijk nam deze twijfel zulke vormen aan dat gekozen werd om te *breken*. Het blijkt dat in een aantal gevallen eerst met de ideologie gebroken werd, maar nog niet met de formatie. In andere gevallen bleken respondenten juist, na een breuk met de organisatie, nog niet direct afstand te hebben gedaan van de ideeën. In de laatste fase vond, na een volledige breuk, een *normalisering* plaats in de verhouding met maatschappij en sociale omgeving.

Deze drie fasen krijgen diepte, wanneer we kijken welke factoren invloed hebben op die fasen en hoe die fasen precies verlopen. Dat hebben we in de voorgaande paragrafen geïllustreerd. Maar er zijn twee punten die extra aandacht behoeven.

Bij de beslissing om te breken met het extreemrechtse milieu blijkt de rol van derden cruciaal. Veel respondenten gaven aan dat ze, vanwege het gebrek aan vrienden buiten dat milieu, er niet in slaagden om te breken met extreemrechts. Zij bleven hierdoor langer hangen dan ze zelf wilden. Opvallend gegeven is dat géén van onze respondenten in staat bleek om zonder alternatieve sociale omgeving tot een breuk te komen.

Verder is een opmerking op zijn plaats rond het benoemen van de verschillende processen bij het breken met extreemrechts. In de literatuur wordt het proces van deradicaliseren vaak in twee processen onderverdeeld. Het afstand nemen van een extremistische ideologie wordt dan aangeduid met ‘deradicalisering’ en het verlaten van een extremistisch milieu met ‘disengagement’ of ‘uittrede’. Dit is een belangrijk onderscheid waarmee echter niet alles is gezegd. Er doen zich verschillende mengvormen voor, zoals we hebben gezien. Wat bijvoorbeeld te denken van iemand die gebroken heeft met de ideologie, maar nog steeds actief is binnen een extreemrechtse formatie. Die persoon zou betiteld moeten worden als ‘gederadicaliseerd’. Maar die duiding wringt behoorlijk, op zijn zachtst gezegd.

Vrouwen in extreemrechts

Onder onze respondenten waren enkele vrouwen. Wij hebben hen niet speciaal bevraagd over sekse-aspecten binnen extreemrechts, maar tijdens de interviews kwam dit wel regelmatig ter sprake.

Extreemrechts wordt meestal gezien als een mannenwereld, waarin een kleine minderheid van vrouwen een rol speelt als partner van. Dat beeld correspondeert met de ondergeschikte rol van de vrouw in de extreemrechtse ideologie: moeder, huishoudster en dienstbaar aan de man. Op dit moment zien we echter een meer divers beeld. In delen van het extreemrechtse milieu spelen vrouwen nog steeds een ondergeschikte rol. Zij worden daar vooral beoordeeld op uiterlijke kwaliteiten. In andere groepen is echter steeds meer sprake van een actieve inbreng van vrouwen.

Deze ontwikkeling wordt ook al enige tijd in het Duitse extreemrechtse milieuesignaleerd. In de literatuur wordt in grote lijnen een onderscheid gemaakt in twee rolpatronen van vrouwen binnen Duits extreemrechts.¹ Enerzijds zijn er vrouwen die een onafhankelijke actieve rol als medeactivist opeisen. Anderzijds zijn er vrouwen die beantwoorden aan het klassieke extreemrechtse vrouwbeeld van bewonderde en door mannen beschermde vrouwen die voldoen aan een 'Arisch ideaal'. Een respondent zegt over haar ervaring in Duitsland.

'Je werd eigenlijk gewoon geëerd, ook als vrouw. (...) Ze zagen mij altijd als een Arische supervrouw.'

Deze tweedeling lijkt ook van toepassing op de huidige generatie extreemrechtse activisten in Nederland. Binnen een deel van de scene, vooral in kringen van Blood & Honour, zijn weinig vrouwen actief. Voor zover ze actief zijn, worden ze vooral gezien vanuit traditioneel extreemrechts perspectief. Ze worden primair beoordeeld op hun uiterlijk en gezien in relatie tot een mannelijke Blood & Honour-partner.

‘Ik voelde me daar eerder minderwaardig. Je wordt daar als vrouw zijnde nogal gekleineerd. Het was een seksistische omgeving.’

Bij een groep als de NSA ligt dat echter anders. De NSA laat zich inspireren door de Duitse Autonome Nationalisten. Binnen die kringen is sprake van een meer emancipatoir denken. Vrouwen kunnen er volledig meedraaien. In de Nederlandse praktijk echter vormen vrouwen nog steeds een minderheid. De leiding van de NSA is uitsluitend in handen van mannen. Wel is zichtbaar dat vrouwen zich binnen de NSA ook zonder relatie weten te handhaven. Na het beëindigen van een relatie met een medeactivist stappen zij lang niet altijd uit de organisatie.

‘Binnen de groep (= NSA, red.) zijn ze niet seksistisch. Bij Blood & Honour is dat heel anders. Die gaan de vrouwen beschermen bij demonstraties, terwijl wij allemaal naar voren wilden om aan te vallen. Daarom zijn vrouwen bij NSA ook actief.’

Bij deze tweedeling past echter een kanttekening. De rol als partner-van is minder passief dan deze op het eerste gezicht lijkt. Uit ons onderzoek komt naar voren dat vrouwen vaak een belangrijke, vaak zelfs cruciale rol spelen in het proces van uittreden. Drie verschillende scenario's doen zich voor.

De relatie ontstaat binnen een extreemrechtse formatie. Na verloop van tijd wil de vrouw het circuit verlaten. Meestal na flinke discussies volgt de man haar voorbeeld. In ons onderzoek deed dit zich in drie gevallen voor.

In een tweede scenario gaat de man een relatie aan met iemand van buiten het extreemrechtse circuit. De nieuwe liefde is op de hoogte van de extreemrechtse activiteiten en accepteert deze betrokkenheid. De vrouw vormt een factor van betekenis bij het deradicaliseringsproces, maar niet in dezelfde mate als in het eerste scenario. Deze vrouwen fungeren meer als vangnet in de nieuwe sociale omgeving. Zij voorkomen dat de man na uittreden in een sociaal isole-

ment terecht komt. Hierdoor wordt het verlaten van extreemrechts vergemakkelijkt.

In een derde scenario mislukt een relatie binnen het circuit. Het beëindigen van een relatie is van doorslaggevende invloed bij de beslissing om het extreemrechtse milieu vaarwel te zeggen. Dit kwam bij vier respondenten voor.

Bij nadere beschouwing blijken er dus veel aspecten te onderscheiden aan de rol van vrouwen in extreemrechts. Dit heeft ook gevolgen voor mogelijke interventies. In Duitsland signaleren Elverich en Köttig dat wanneer extreemrechts bekeken wordt vanuit een bevooroordeelde blik ten aanzien van man/vrouwverhoudingen het risico bestaat dat men extreemrechtse vrouwen niet, of veel te laat waarneemt.² Daardoor kunnen vrouwen, langer dan hun mannelijke collega's, ongemoeid doorradicaliseren en wordt extern ingrijpen bemoeilijkt. Deze constatering doet sterk denken aan vergelijkbare waarnemingen ten aanzien radicaalislamitische vrouwen in Nederland. Kranenberg en Groen constateren in een journalistieke studie naar vrouwen rond de Hofstadgroep dat vrouwen ten onrechte buiten beeld blijven, vanwege vooroordelen over hun rol bij inlichtingendiensten en justitiële onderzoekers.³ Afsluitend kunnen we stellen dat de rol van vrouwen in extreemrechts aan verandering onderhevig is en steeds veelzijdiger wordt. Dit geldt ook voor de partnerrol van vrouwen.

- 1 S. Grunenberg, 'Einbeziehung von Mädchen und Frauen in Aussteigerprogramme – Erfahrungen aus drei europäischen Ländern', in: *Betrifft Mädchen*, 22 (2009) 1, p. 19-23.
- 2 G. Elverich, M. Köttig, 'Theoretische und praktische Ansatzpunkte für einen geschlechtsbewussten Umgang mit Rechtsextremismus in Schule und Jugendarbeit', in: *BAG Mädchenpolitik*, (2007) 7, p. 10-26.
- 3 J. Groen & A. Kranenberg, *Strijders van Allah: radicale moslima's en het Hofstadnetwerk*. Amsterdam: Meulenhoff, 2006.

7 Interventies

In dit hoofdstuk bespreken we wie volgens de verhalen van de respondenten geprobeerd heeft hun extreemrechtse radicalisering en betrokkenheid bij de beweging te stoppen. Wat is de mening van de twaalf ondervraagden over de mogelijkheden en onmogelijkheden hiervan? Daarnaast doen wij zelf aanbevelingen op het gebied van mogelijke interventies. In de monitorrapportage *Deradicaliseren in de praktijk* is op basis van de ervaringen met een deradicaliseringstraject voor nieuwkomers en meelopers in een extreemrechtse groep, de noodzaak en functie aangetoond van samenwerking tussen ketenpartners op lokaal niveau.⁶⁷ Daarnaast is gewezen op de benodigde professionaliteit van de mensen die contact leggen met de doelgroep en interventies plegen. Ook het primaat en de daaruit voortvloeiende centrale rol van de lokale overheid kwam aan de orde. Deze rol is vooral van belang in de beginfase van radicaliserende groepen, zodat tijdig ingrijpen mogelijk wordt. Op basis van het onderhavige onderzoek kunnen wij hierbij aansluiten en hebben wij de potentiële rol van verschillende betrokken ketenpartners nader ingevuld.

7.1 Algemene opmerkingen respondenten

Veel ondervraagden kijken met een zekere spijt terug op hun extreemrechtse periode. De vraag is of iemand hen tegen had kunnen houden. En zo ja, wie dat zou zijn geweest. Bij de antwoorden op deze vraag treffen we een gevarieerd beeld aan. Sommige gesprekspartners beantwoorden de vraag zonder meer negatief. Niets of niemand had hen kunnen tegenhouden. Ze wilden hun eigen weg gaan, waren 'eigenwijs' en wisten 'zelf wel wat we deden'. De meesten echter beantwoorden de vraag of iemand hen voor deze ervaring had kunnen behoeden, bevestigend, maar dan wel onder bepaalde voorwaarden. Vooral ingrijpen in de beginfase, als de radicalisering nog niet ver ontwikkeld is, geeft men de meeste kans van slagen. Op dit punt stemmen de bevindingen overeen met de uitkomsten van het onderzoek naar deradicalisering in Winschoten. Maar dit betekent niet dat in een later stadium tussenbeide komen zinloos is. Sommige respondenten benadrukken dat dit evengoed effect kan sorteren. Een mooi voorbeeld hiervan is een respondent, die via internet in

contact kwam met iemand die sterk gekant is tegen racisme en fascisme en zich steeds meer door hem laat overtuigen. Anderen benadrukken dat, als men eenmaal tot de harde kern behoort, ze in de meeste gevallen ongevoelig raken voor de argumenten van buitenstaanders. Verder wordt vooral heil verwacht van ingrijpen door mensen die ‘de taal spreken’, ‘het wereldje kennen’, kortom door ervaringsdeskundigen.

Ouders scoren niet hoog bij interventies, maar krijgen toch door sommigen een rol toebedeeld. Hetzelfde geldt voor leerkrachten. Wie ook maar de interventie pleegt, één ding is voor de betreffende jongeren duidelijk: indringende gesprekken zijn nodig. Er moet veel gepraat worden en de radicaal moet krachtig worden gewezen op de ervaringen van anderen die dezelfde weg op gingen. Hij moet in het algemeen goed met zijn neus op alle gevolgen gedrukt worden die extreemrechtse betrokkenheid in de toekomst kan hebben: ‘heel veel zeggen wat er kan gebeuren en met heel veel voorbeelden komen.’ ‘Besef goed waar je aan gaat beginnen’, is een waarschuwing die bij de respondenten in meerdere variaties te beluisteren was. Benadrukt wordt dat een vertrouwensband voorwaarde is. Het dient niet belerend te gebeuren. De gesprekspartner moet proberen inzicht te krijgen in motieven en achtergronden. Het is raadzaam om begrip op te brengen.

‘Dat heeft een enkeling wel gedaan (een discussie aangaan), dan ging ik volledig in de verdediging. Ik was er heilig van overtuigd dat ik gelijk had. Ze hadden misschien meer meegaand moeten zijn, eerst luisteren naar wat ik allemaal te vertellen heb, en waarom ik dat dacht. Negentig procent heeft een identiteitscrisis. Dat dát de reden is waarom ze zich aansluiten. Als je daar op in speelt...’

De situatie verandert als zich twijfels voordoen. Interventies worden kansrijker naarmate substantiële twijfel toeneemt, maar zich belemmeringen voordoen die exit tegenhouden. Het ontbreken van een alternatieve vriendenkring is zo’n belemmering. Hulp door derden van buiten blijkt te werken om dergelijk belemmeringen te overwinnen. Om zulke interventies georganiseerd te plegen, doen zich wel enkele problemen voor. Inzicht in een fase van twijfel is moeilijk te krijgen en timing van de

interventie derhalve gecompliceerd. Bovendien laten sociale contacten zich moeilijk extern organiseren.

Een van de jongeren dichtte ook zichzelf een actieve rol toe. Hij vond dat hij zelf ‘op tijd aan de bel had moeten trekken, bij ouders, bij andere vrienden’. Intussen heeft hij als ervaringsdeskundige al diverse radicaliserende jongeren weten te bewegen om dit pad weer te verlaten. Hij werd door een jeugdcentrum gevraagd om zijn verhaal te vertellen, specifiek met het oog op enkele 14- en 15-jarigen die hard op weg waren om in extreemrechtse circuits verzeild te raken. Zijn verhaal bleek een enorme impact te hebben op de groep. Deze interventie was succesvol, omdat die het radicaliseringsproces van de betreffende jongeren een halt toeriep.

7.2 Algemene beleidsmatige interventies

Beleidsmatige, gestructureerde interventies op lokaal niveau in Nederland ten aanzien van rechtsextreme radicalen zijn de afgelopen jaren zeldzaam geweest. Wij kennen daar maar twee voorbeelden van. In het eerste geval ging dat om het al eerdergenoemde deradicaliseringsproject in Winschoten. Daar werd, met succes, geprobeerd om nieuwkomers en meelopers rond een extreemrechtse formatie op een ander pad te krijgen. Veelal lukte dat relatief eenvoudig door het voeren van één of meer indringende gesprekken.

In het tweede geval ging het om een *stalking*-project in Zoetermeer gericht op beteugeling van de overlast van een extreemrechtse groep door hen nadrukkelijk op de huid te zitten.⁶⁸ De politie sprak de groepsleden continu aan en greep direct in wanneer de indruk bestond dat zij zich in het openbaar wilden manifesteren of als overlast dreigde. Tegelijkertijd werd getracht om andere jongeren die contacten hadden met de extreemrechtse groep in contact te brengen met het jongerenwerk en de activiteiten die daar georganiseerd werden. De bedoeling hiervan was de extreemrechtse groep te isoleren. Deze aanpak had beperkt succes. Het isoleren slaagde redelijk, maar de groep als zodanig verplaatste zich vooral. Daardoor verdwenen de problemen niet, maar kregen andere politieregio's er last van.⁶⁹ In grote lijnen lijken beide projecten een vergelijkbaar eindeffect gehad te hebben: meelopers en jongeren die zich aangetrokken voelden tot de groep werden van de harde kern vervreemd en de harde kern zelf zocht zijn heil in een andere omgeving.

Naast specifieke projecten gericht op groepen kunnen reguliere instellingen gericht op individuen een rol spelen. We bespreken hier achtereenvolgens de rol van scholen, ouders, hulpverlening, jeugdwerk en politie en justitie.

Sommige voormalige extremisten radicaliseerden na een gewelddadige confrontatie met migrantenjongeren. We zien in deze gevallen dat polarisatie tussen etnisch verschillende (groepen) jongeren radicalisering in de hand werkte. In het algemeen, en zo komt dit ook naar voren in de literatuur, zijn polarisatie en radicalisering processen die elkaar in wisselwerking versterken, vooral waar terrorismedreiging latente sociale spanningen onder druk zet.⁷⁰

Preventie van radicalisering is dan ook gebaat bij diverse maatregelen die erop gericht zijn om polarisatie tussen bevolkingsgroepen en sociale spanningen te voorkomen. Het voert in dit kader te ver en gaat de doelstelling van dit onderzoek te buiten om die maatregelen en methodieken hier te bespreken.

7.3 Scholen

Scholen in Nederland rapporteren overlast door extreemrechtse jongeren.⁷¹ Opvallend in onze data is dat de scholen waar onze respondenten op zaten, slechts in enkele gevallen een rol lijken te spelen, althans volgens de verhalen van de jongeren over hun ervaringen. We hebben immers de scholen zelf niet gesproken. Toch beïnvloedde de betrokkenheid bij extreemrechts de schoolloopbaan op een negatieve manier.

‘Ik kon gewoon mijn school niet doen door de manier waarop ik leefde. (...) Daar begon ik over na te denken. Ik wil toch gewoon mijn school gaan doen, en ik wil een beetje een normale baan hebben.’

Een scholier vertelt dat er niemand was die hem tegenhield; ook op school had niemand door wat er aan de hand was. Een ander kreeg wel problemen op school.

‘Ik kreeg problemen met mijn vader, maar ook op school (schorsing en dergelijke) vanwege mijn ideeën. Maar daardoor ging ik niet twijfelen.

Als ik echt ergens voor sta of me ergens voor wil inzetten, dan laat ik me niet tegenhouden door de mening van anderen, dus dat speelde voor mij echt geen rol in mijn beslissing om eruit te stappen. (...) Ze werden wel boos, en waren het absoluut niet met me eens, maar ik denk dat ze verder met hun handen in het haar zaten, ik denk dat ze gewoon geen idee hadden hoe ze mij zouden moeten stoppen.’

Eén respondent kwam via school bij jeugdzorg en bij het maatschappelijk werk terecht en kreeg daar psychische hulp waarvan hij steun ondervond bij exit. Een ander noemt, terugkijkend, de school als mogelijke interventiepleger, vooral bij situaties waarin andere instanties afwezig zijn.

‘(...) Het kan ook wel iemand anders zijn. Een instantie of iets. Maar ja, dat acht je dan ook niet echt nodig in het begin. In het begin is het gewoon in de gaten houden waar iemand mee bezig is. Dus niet msn-gesprekken gaan bekijken of vragen waar iemand heen gaat. Maar gewoon: kijken hoe iemand denkt over het leven. En vragen hoe kijk jij aan tegen... dit en dat... en sowieso: maatschappijleraren. Die worden denk ik ook wel getraind, neem ik aan, in het spotten van dat soort dingen. Ik zou er wel op letten inderdaad.’

7.4 Ouders

Het contact dat de jongeren die wij spraken, met hun ouders hadden was in het algemeen niet erg *close*. Deze ouders waren vaak niet of nauwelijks op de hoogte van de werkelijke activiteiten van hun kinderen. Dit was meestal het geval, omdat deze dat bewust en kennelijk vakkundig wisten af te schermen. Als ouders wel op de hoogte waren, maakten ze – voor zover we hiervan een impressie hebben – een enigszins machteloze indruk of ze getuigden van een groot gebrek aan sturing.

‘Maar nu ik ouder ben denk ik dat ze zoiets hadden van “zolang ze niet te ver over de streep gaan, laten we ze lekker gaan en houden we het een beetje in de gaten.” Het effect was dat wij dachten overal mee weg te komen en alles konden doen wat we wilden; ze keken het toch telkens door de vingers. Hoe dan ook, een vervelende tijd was het niet, maar grenzen werden wel verlegd of zo gedraaid dat ik vond dat het nog net door de

beugel kon. (...) Misschien ligt hier ook wel de grondslag voor het uiteindelijk bijna niet meer hebben van grenzen, en ook als familie, vrienden en kennissen je zeggen te stoppen voor het te laat is, dat dit niet meer doordringt. “Zo erg is het toch allemaal niet?” zei ik dan.’

De ouders van een van de respondenten maakten zich vooral zorgen om de reacties van de buitenwereld.

‘Ze hadden geen grip op me. Ze wisten ook veel niet. Ze zagen me als een radicale Verdonk (ex-minister van integratie en oprichter van de politieke partij Trots op Nederland ter rechterzijde van de vvd, *red.*). Ze hadden er wel problemen mee toen ik een hakenkruisvlag achter mijn raam hing. Maar dat was meer naar de buurt toe, iedereen kent je. Maar de meeste mensen maken zich niet druk bij ons. Mijn ouders vonden het vooral vervelend naar de buitenwereld toe. Ze hadden het verder niet echt door.’

Ouders die wel probeerden hun kinderen tegen te houden, stuitten regelmatig op puberaal gedrag en het ontduiken van hun verboden. Het kwam ook voor dat de jongeren zich eerder gesterkt voelden door de ouderlijke reacties.

‘En zodra ik daar over begon met mijn moeder (over nazistische en antisemitische ideeën, *red.*), hebben we daar zulke ruzies over gehad. Mijn vader was vooral van de lieve vrede en een beetje van ja, ja, rustig jullie. Maar mijn moeder was er op een gegeven moment echt heel fel in en ik werd er op een gegeven moment ook heel fel in. Op een gegeven moment heeft ze me gezegd: naar buiten jij. Ik wil je effen niet meer zien. En toen... want je ouders betekenen nog steeds heel veel voor je, en dan wordt je op straat gezet door je moeder, door zo’n discussie. Toen dacht ik echt: ja, zie je wel, ik heb het er alleen maar over en dan gaat mijn moeder me op straat gooien, weet je wel. Zie je, je mag het er niet eens over hebben...’

Aan de andere kant komt ook enkele keren naar voren dat, als de ouders hun verdriet lieten zien, dit een positieve stimulans was voor de kinderen om de stap te zetten naar exit. Omgekeerd zien we eveneens situa-

ties waar emotionele reacties van ouders, zeker als dit de vorm aannam van ruzie, versterkend werkten op de motivatie van jongeren om zich te verbinden met extreemrechts. We treffen veel ambivalentie aan bij de respondenten waar het gaat om de vraag naar de rol van ouders bij het tegengaan van extreemrechtse radicalisering. Hoewel in de gesprekken regelmatig naar voren kwam dat het merendeel van de respondenten hun ouders niet veel invloed toeschrijft in het tegengaan van radicalisering van hun kroost, geldt dit niet voor iedereen. Ondubbelzinnige nee- of ja-antwoorden wisselen af met ambivalente uitspraken waaruit als het ware een dubbel perspectief spreekt. Het perspectief van de radicaliserende die het ‘zelf wil uitzoeken’ en het perspectief van dezelfde persoon enkele jaren later die achteraf effecten en gevolgen overziet, met een zekere spijt terugkijkt en betreurt dat er niet is ingegrepen.

‘Andere mensen kunnen er zeker iets aan doen. Iets in werking zetten van: is dit wel de bedoeling? Je kan niet met beide handen iemand pakken en zeggen: eruit jij! Want dan voelt diegene zich juist alleen... ja, dat voel je dan gewoon, dat ze je er vanaf willen hebben, dat werkt gewoon niet. Ik denk dat ouders er vroeg bij moeten zijn. Je moet het niet kwa-lijk nemen als mensen thuis steeds weer over negers en zo beginnen..., maar als mensen echt, zoals ik, steeds erover willen discussiëren na het nieuws, en steeds dat soort onderwerpen willen aansnijden, dan zou ik wel die ouders adviseren: ga eens even kijken waar hij nu mee bezig is.’

Kunnen ouders een bepaalde rol spelen, of moeten ze deze ontwikkelingen machteloos aanzien? Allereerst is van belang dat ouders proberen op de hoogte te zijn van het doen en laten van hun kinderen, dat zij hen volgen in hun ontwikkelingen en met hen in gesprek gaan en proberen te blijven. Waar zij risicovolle ontwikkelingen signaleren kunnen ouders verschillende stappen overwegen. Of zij interveniëren zelf of zij roepen hierbij de hulp in van andere *significant others* in de omgeving van de jongere. Een mengvorm is natuurlijk ook mogelijk.

Omdat adolescenten zich in deze fase steeds meer afkeren van hun ouders, is het zinvol te zoeken naar andere belangrijke personen in de omgeving van de radicaliserende jongere, die mogelijk invloed kunnen aanwenden om het proces te stoppen of om te buigen. Onze bevindingen

laten zien dat interventies van ouders een risico van mislukken in zich dragen. Anderzijds is niet uitgesloten dat zij vooral in de twijfelperiode een constructieve bijdrage kunnen leveren. Het is het overwegen waard om een steunpunt in het leven te roepen waar ouders die te maken krijgen met radicaliserende kinderen, elkaar kunnen treffen en ondersteunen. In Duitsland en Scandinavische landen functioneren dergelijke voorzieningen waar ouders terecht kunnen met vragen om advies en begeleiding. Hiermee komen we op het onderwerp van de hulpverlening.

7.5 Hulpverlening

Zoals hierboven al aan de orde kwam kreeg slechts één respondent van hulpverleners van jeugdzorg en maatschappelijk werk psychologische hulp, waardoor hij steun ondervond bij exit. Dit steekt schril af bij het gegeven dat diverse ondervraagden terugkijkend naar zichzelf in de radicale periode, wijzen op de noodzaak van een of andere vorm van hulpverlening.

‘(...) Had ik op de bepaalde momenten gewoon goede hulp gehad, dan was dat nooit geweest. Dan was ik inderdaad misschien wereldkampioen zwemmen geworden of had ik gepost op het forum van GroenLinks. (...) Ja, ik kan nu gewoon openlijk zeggen dat ik op dat moment veel last had van een opgekropte woede die op die manier geventileerd is. Had ik daar anders mee om kunnen gaan of mee leren omgaan, als ik had kunnen praten of verzin eens iets, dan was dit helemaal anders gelopen.’

Uit de interviews spreekt duidelijk hoezeer ex-radicalen vaak nog lang achteraf worstelen met deze ervaring en met hun pogingen om een regulier leven op de rails te zetten. Zij zouden zeker baat hebben bij een of andere vorm van coaching door ter zake deskundigen. Het is eerder in dit onderzoeksverslag al naar voren gekomen dat meerdere respondenten van mening zijn dat extreemrechts een ‘vergaarbak is van psychisch gestoorde individuen’. Ook dit wijst op de noodzaak van vormen van hulpverlening. Hulpverlening kan zinvol zijn om het deradicaliseringsproces tot het einde toe te volbrengen, om te voorkomen dat terugval plaatsvindt en om eventuele verwerkingsprocessen te begeleiden. Dan kan de betrokkene deze ervaring een zinvolle plaats geven in de eigen

levensgeschiedenis en verloopt de re-integratie binnen de reguliere samenleving soepel. Een dergelijke vorm van coaching kan afhankelijk van de specifieke situatie en context door verschillende ketenpartners worden gegeven: de school, jeugdzorg, maatschappelijk werk of jeugdwerkers. Daarnaast kan worden gedacht aan een voorziening waar lotgenotencontacten worden gefaciliteerd en aan de inzet van ex-radicalen bij preventie van verdere radicalisering.

7.6 Jeugdwerk

We vonden dat in het radicaliseringsproces de opbrengst qua pull-factoren enigszins beperkt was. Vooral het imago van extreemrechts als plaats van spanning en avontuur bezat aantrekkingskracht. Daarnaast rapporteerden bijna allen diffuse vooroordelen en haatgevoelens richting buitenlanders. Maar we zagen tevens dat een behoorlijk deel van de respondenten van mening was dat het net zo goed ‘extreemlinks’, ‘links’ of een ‘sportclub’ of iets dergelijks had kunnen zijn. Kennelijk waren de specifiek aantrekkelijke kanten bij extreemrechts beperkt en speelden toevalsfactoren mede een rol: extreemrechts kwam op hun pad. Voor preventie betekent dit dat het van groot belang is dat er voldoende kaders zijn waar de jongeren terecht kunnen. Dan is het toetreden tot extreemrechts minder ‘nodig’ of zal zich op zijn minst minder snel voordoen, omdat er voldoende alternatieven voorhanden zijn. Het is van belang dat er op andere jeugdculturele plaatsen voldaan wordt aan de behoefte van jongeren aan sociale binding en het ontwikkelen van vriendschappen. Training en scholing van jeugdwerkers in het omgaan met radicalisering is van belang. Naast ouders en leerkrachten kunnen zij een rol spelen bij de preventie en het tegengaan van radicalisering.

7.7 Politie en justitie

De rol van politie en justitie bij het plegen van interventies kent twee kanten, een repressieve en een hulpgerichte. Bij repressieve interventies valt primair te denken aan het toepassen van strafrecht. Maar het kan ook gaan om optreden in het kader van de openbare orde, waarbij strategieën van verstoring worden toegepast. Bij hulpgerichte interventies is sprake

van corrigerende gesprekken door een jeugdagent of van praktische hulp bij het uittredingsproces, al of niet tijdens de periode van detentie.

Veel van onze respondenten kregen te maken met repressie. Zeven van hen zijn één of meerdere keren gearresteerd, terwijl ook de meeste anderen repressief politieoptreden van nabij hebben meegemaakt. In het vervolg op deze arrestaties zijn zes van de respondenten door de rechtbank veroordeeld, waarvan drie tot onvoorwaardelijke vrijheidsstraffen. Zoals we al eerder zagen in paragraaf 6.2.3 hadden deze arrestaties en straffen een wisselende impact. Het merendeel zag het politieoptreden als een bevestiging van de vijandelijke verhoudingen tussen de eigen groep en de staat die zij betitelden als 'joods'. Zij trokken uit deze ervaring geen lering die een deradicaliseringsproces bespoedigde. Bij een enkeling veroorzaakte arrestatie wel een schokeffect dat direct leidde tot een breuk met de extreemrechtse formatie. In één geval ontkwam een respondent aan celstraf, omdat hij zich intussen om andere redenen had losgemaakt van het extreemrechtse circuit. De strafzaak had lang op zich laten wachten. In de motivering van het vonnis stelde de rechter dat die stap hem een onvoorwaardelijke vrijheidsstraf had bespaard.

Bij twee van onze respondenten was er sprake van hulp vanuit de politie. In één geval ging dat om een jeugdagent die een extreemrechtse groep nauwlettend in de gaten hield. Hij probeerde met motivatiegesprekken de betrokken jongeren te bewegen andere keuzes te maken. Nadat hij uit het extreemrechtse circuit gestapt was kreeg deze respondent daarvoor en voor het uitblijven van verdere delicten regelmatig schouderklopjes van de betreffende agent. In een tweede geval werd een respondent na afloop van zijn radicale periode verhoord over strafbare zaken die veel eerder hadden plaatsgevonden. Een van de betrokken agenten hielp hem vervolgens bij het leggen van contacten om de negatieve gevolgen van zijn radicale periode ongedaan te maken. Het ging daarbij onder andere om zaken als het vinden van werk.

7.8 Afsluitend

De uitkomsten van dit onderzoek bevestigen de conclusie die ook al naar voren kwam uit het deradicaliseringsproject in Winschoten dat vanuit de Monitor Racisme & Extremisme in 2008 werd gevolgd: ingrijpen in

processen van radicalisering is vooral succesvol in de beginfase van radicalisering. Uit het onderhavige onderzoek komt duidelijk naar voren dat er een alternatief sociaal kader moet zijn wil exit plaatsvinden. Dit is een belangrijke bevinding van ons onderzoek. De eigen sociale omgeving van oude vrienden, gezin en familie en vertegenwoordigers van instituties waarmee men een band heeft, zoals werk en school, kunnen een bijzondere rol spelen. Familie en vrienden kunnen worden beschouwd als informele interventiekaders. Soms kan het zinvol zijn dat deze informele interventiekaders hierbij ondersteuning krijgen van professionals. Dit pleit voor een speciale institutie die hierin voorziet. In Nederland bestaan geen specifieke voorzieningen voor steun aan uittreeders uit extreemrechtse milieus. De behoefte hieraan varieert, evenals de kans op het vinden van deze steun binnen reguliere institutionele kaders. Een decentrale aanpak op plaatsen waar sprake is van problemen op dit gebied, verdient hierbij de voorkeur. Daarnaast dienen reguliere kaders mede te worden toegerust om mensen en vooral ook jongeren en jongvolwassenen steun en hulp te bieden in het vaak moeilijke proces dat het verlaten van extreemrechtse organisaties is. Uittreders uit het extreemrechtse milieu ondervinden bij het exit-proces weinig of geen steun. Dit gebeurt zelfs niet als de situatie zich hier bijzonder goed voor leent, zoals in de gevangenis. Interventies maken de beste kans van slagen als zij gepleegd worden op een moment dat de betrokkene zich nog in een beginfase van het radicaliseringsproces bevindt of op het moment dat de persoon begint te twijfelen aan de betrokkenheid bij deze beweging. Ervaringsdeskundigen kunnen hierbij een belangrijke rol spelen.

8 Ter afsluiting: conclusies, reflectie en aanbevelingen

In dit onderzoeksverslag staan gesprekken met twaalf voormalige extremisten – op een enkeling na leden van de harde kern – centraal. Achtereenvolgens komen in het slothoofdstuk de hoofdlijnen van onze bevindingen naar voren over het verloop van processen van radicalisering en deradicalisering van extreemrechtse jonge activisten in het huidige tijdsbestek. Ze zijn gegroepeerd rond de onderzoeksvragen naar de risicofactoren van radicalisering in de voorfase, de factoren die een rol spelen bij het toetreden tot rechtsextremistische bewegingen, de factoren die een rol spelen bij het verlaten daarvan en de fasen waarin deze processen plaatsvinden. Tevens wordt de samenhang tussen de processen van radicalisering en deradicalisering besproken.

8.1 Risicofactoren in voorfase

In een fase voorafgaand aan radicalisering speelt politieke belangstelling nauwelijks een rol. Wel komen vooroordelen over etnische minderheden veel voor. Het komt in relatie hiermee voor dat negatieve ervaringen met migrantenjeugd een rol spelen. Deze ervaring met andere jongeren wordt dan gegeneraliseerd naar de hele groep allochtonen en werkt zo de ontwikkeling van vooroordelen in de hand. Een gebrek aan vriendschap en een behoefte aan sociale binding blijken algemene kenmerken. Soms spelen een problematische gezinssituatie en schoolproblemen. Deze risicofactoren voor probleemgedrag in het algemeen blijken tevens van toepassing voor extreemrechtse radicalisering. Een laatste belangrijke factor is de identificatie met bepaalde jeugdstijlen. In een voorfase zijn de gabber-, Lonsdale- of hardcorescene en de NSBM-muziekstijl in het afgelopen decennium typische voorbeelden van losse, onbegrensde (*unbounded*) groepen die fungeerden als een gemakkelijke opstap naar, of ‘voorportaal’ voor radicalere, meer afgebakende (*bounded*) groepen. Dit zijn vaak nationaalsocialistische extreemrechtse organisaties. De manier waarop men de overgang doormaakt, varieert echter. Soms is sprake van werving, soms van meer informele kennismaking met extreemrechtse standpunten of van een geleidelijke gewenning aan een radicale bood-

schap die pas later als het ware geactiveerd wordt. Niet zelden wordt dit proces mede ondersteund door het gebruik van internet, dat zo een laagdrempelige tussenschakel vormt in de toegang tot extreemrechts. De drempel voor het toetreden tot extreemrechts wordt door zo'n voorfase verlaagd. Degenen die niet zo'n voorfase in een jeugdstijl meemaakten, kwamen bij extreemrechts via werving en via internet.

De toegang tot extreemrechts lijkt aan verandering onderhevig. Voorheen was het zo dat aspirant-extremisten kozen voor een duidelijk afgebakende partijpolitieke formatie. Nu lijkt extreemrechtse radicalisering vooral een proces waarin personen uit bepaalde lossere scenes of subculturen 'doorrollen' naar meer radicale groepen. Die groepen zijn weliswaar duidelijker afgebakend, maar stellen niet altijd op voorhand hoge eisen aan deelname. Vaker laten deze formaties deelname van nieuwe leden fasegewijs verlopen, vooral vanwege strategische overwegingen. Daarbij is sprake van verschillende 'schillen', niveaus van participatie, en dringt men geleidelijk, na bewezen diensten, door tot de harde kern.

8.2 Factoren entry

Wat motiveert jongeren om zich aan te sluiten bij extreemrechtse groepen in de marge van de samenleving?

Nagenoeg alle jongeren die in de extreemrechtse beweging verzeild raken komen extreemrechts tegen in hun zoektocht naar sociale binding in vriendschappen en samenwerkingsverbanden, en een hiermee verbonden behoefte aan sociale bescherming. Zij zoeken een eigen stijl van leven en de vervulling van een behoefte aan spanning, geweld en avontuur. Daarbij speelt ook een maatschappelijke component, een gevoel van onvrede, vooral over interetnische verhoudingen, en een behoefte aan rebellie, actie en discussie over sociale vraagstukken. Een diffuse behoefte aan maatschappelijke zingeving vindt in de beleving van betrokkenen vertaling in de doelen van extreemrechts die vaak worden voorgespiegeld als hogere idealen. Bij de meeste aspirant-leden speelt een vage ideologische herkenning bij de eerste kennismaking met extreemrechts een rol. Vaak hebben ze vooroordelen, soms ingegeven door eigen negatieve ervaringen met allochtone jeugd. Extreemrechts biedt voor deze ervaringen en vooroordelen een interpretatiekader dat sterk appelleert

aan de ervaren groepsdreiging van ‘zij’ tegen ‘ons’. Ook een emotionele component is zichtbaar. Frustraties en haatgevoelens die soms diffuus zijn en soms verbonden met negatieve ervaringen in maatschappelijke situaties, zoals op school, maar ook in de privé sfeer thuis, zoeken en vinden een uitweg. Daar komen voor sommigen persoonlijke voordelen bij. Het vinden van bescherming onder de hoede van een groep, het bereiken van een hogere sociale status en het verwerven van een nieuwe liefdesrelatie spelen als zulke persoonlijke voordelen een zekere rol.

Ervaren onrechtmatige behandeling door overheid en samenleving, een factor die, zoals we zagen, in ander onderzoek naar radicalisering is vastgesteld, vooral voor geradicaliseerde islamisten, werd door ons in dit onderzoek niet gevonden. Wel troffen we een algemeen negatieve houding tegenover overheid en samenleving aan. Van ervaren onrechtmatige behandeling door andere (allochtone) jongeren is soms wel sprake. Voor hun bescherming hiertegen hebben betrokkenen weinig vertrouwen in de politie.

Samengevat zien we vijf categorieën van factoren die maken dat de jongeren aansluiting zoeken bij extreemrechts.

Als eerste treffen we microfactoren aan die ingegeven worden vanuit *sociale omstandigheden*: men zoekt vrienden – soms bescherming – in een streven naar een bepaalde identiteit en levensstijl. Deze factoren hebben een stimulerende invloed: de respondenten zoeken compensatie bij extreemrechts voor een gemis op deze punten in de voorfase.

Andere microfactoren die eveneens een stimulerende functie hebben, bevinden zich op *persoonlijk vlak*. Het gaat om een behoefte aan rebellie tegen de maatschappij. Hieraan liggen frustraties en haatgevoelens ten grondslag. Samen met de zucht naar spanning en avontuur is deze factor sterk verbonden met de ontwikkelingsfase van jongeren en jongvolwassenen.

Daarnaast komen beperkt macrofactoren voor die een stimulerende invloed hebben op organisatievorming in extreemrechts. Zij zijn gelegen in *maatschappelijke omstandigheden*, zoals bepaalde schokkende gebeurtenissen. Men is verontwaardigd en wil hier iets aan doen.

De laatste twee categorieën zijn factoren *gerelateerd aan de formatie*, ze zijn gelegen binnen de extreemrechtse beweging zelf. Er gaat een aantrekkende werking vanuit. Het gaat om het aansprekende imago van

extreemrechts als plaats van spanning, provocatie en geweld en om extreemrechts als plaats van ideologische herkenning.

8.3 Factoren exit

Jongeren zijn een korte of langere tijd actief in de beweging en vervullen daarin verschillende rollen als ideologen, organisatoren, uitvoerders of meelopers. Sommigen organiseren een groep, regelen bijeenkomsten en initiëren acties. Anderen zijn meer sturend en inspirerend op het ideologische vlak. Zij formuleren standpunten, scholen de leden op het gebied van het extreemrechtse gedachtegoed en voeren de boventoon in al of niet formeel georganiseerde debatten en discussiebijeenkomsten. Weer anderen, de uitvoerders, nemen deel aan al dan niet geheime acties en activiteiten. Maar op een bepaald moment besluiten zij de beweging weer te verlaten. Wat beweegt hen daartoe? *Ideologische factoren* kunnen een belangrijke rol spelen in het deradicaliseringsproces van personen uit de extreemrechtse harde kern maar ze doen dit niet altijd. Waar ideologische factoren een rol spelen ligt hieraan vooral een veranderde visie op de ervaren groepsdreiging of het te bereiken ideaal ten grondslag. De ideologie blijkt niet in overeenstemming te zijn met de eigen perceptie. Men leert bijvoorbeeld ‘goede buitenlanders’ kennen, of merkt dat racistische interpretatiekaders niet overeenstemmen met de realiteit. Betrokkenen ervaren bijvoorbeeld dat binnen de beweging voorgestane normen en waarden met voeten worden getreden, of dat de gepredikte ideeën niet overeenkomen met de eigen visie.

Daarnaast speelt teleurstelling in extreemrechts als betrouwbare *sociale omgeving* mede een rol. Er wordt niet of onvoldoende voldaan aan de behoefte aan sociale binding. De vrienden die de jongeren bij de entry dachten gevonden te hebben, betonen zich geen waarachtige, betrouwbare vrienden. Ook op andere manieren speelt teleurstelling en ook boosheid over de onbetrouwbaarheid van de beweging en de mensen die er actief in zijn.

Een duidelijke stimulerende factor om de beweging te verlaten vormt de behoefte aan een meer conventioneel, regulier sociaal geïntegreerd bestaan met een partner. Men gaat meer waarde hechten aan sociale vooruitgang, scholing, werk en perspectieven voor verdere ontplooiing.

In verband met het psychosociale rijpingsproces van adolescenten speelt in het algemeen eveneens een verminderde ambitie tot het zoeken van spanning en de kick van ‘doen wat niet mag’ een rol bij deradicalisering. Dit hangt samen met *persoonlijke groei*.

Geweld dat gepleegd wordt vanuit de eigen organisatie speelt geen grote rol in het deradicaliseringsproces. De hoge acceptatie van het gebruik van geweld voor diverse doeleinden vormt geen motief voor degenen die de beweging willen verlaten. Geweld dat wordt uitgeoefend door andere actoren speelt evenmin een grote rol in het deradicaliseringsproces.

8.4 Fasen

Er is sprake van verschillende fasen, zowel in het radicaliseringsproces als in het deradicaliseringsproces. In de vorige hoofdstukken hebben we deze fasen afzonderlijk en gedetailleerd bekeken. Hier beschrijven we deze fasen achtereenvolgend en in hun samenhang.

In de verschillende fasen van het radicaliseringsproces spelen uiteenlopende factoren een doorslaggevende rol. Deze fasen laten bovendien niet altijd een lineaire ontwikkeling zien. Door ervaren drempels kan het proces van radicalisering vertraagd worden, teruggeworpen worden of tot stilstand komen. Ook loopt in het ene geval het radicaliseringsproces veel sneller of anders dan in het andere geval. Dit proces is wel gevisualiseerd als een trapsgewijs proces. De overgangen zijn echter vloeiender dan de metafoor van een trap suggereert.

Samengevat kunnen we na een voorfase de volgende fasen onderscheiden in dit proces.

De eerste fase is de fase van kennismaking en aansluiting. De betrokkene komt met anderen mee en leert de groepering en de mensen kennen. De tweede fase is de fase van meelopen en vriendschap ontwikkelen. In deze eerste twee fasen ligt de nadruk op sociale aspecten, het ontwikkelen van vriendschappen en sociale banden. In de derde fase vindt toenemende identificatie met de beweging plaats en ideologische ontwikkeling. Aan het racisme dat zich richt tegen allochtonen wordt een element toegevoegd: antisemitisme gaat een rol spelen. In een vierde en laatste fase is sprake van verharding. Het geweldsgebruik neemt toe en de be-

trokkenen sluiten zich af voor externe invloeden, ideeën en standpunten die tegen de ideologie ingaan.

De verschillende fasen zijn gekarakteriseerd door het meest centrale aspect ervan te benoemen. Dat wil dus niet zeggen dat kenmerken van een eerdere fase geen rol meer spelen, maar ze zijn minder belangrijk geworden. Zij hebben in de nieuwe fase hun dominante positie afgestaan aan een ander kenmerk. Omgekeerd komen kenmerken van latere fasen ook in eerdere fasen al voor, maar dan zijn ze nog niet uitgewerkt en staan minder op de voorgrond.

Bepaalde motieven zijn dus in eerdere fasen dominanter en andere motieven in latere fasen. Zo vonden we dat in eerste instantie, als aansluiting wordt gezocht, met name de behoefte aan binding en vriendschap van groot belang is en groepsdreiging van 'zij' tegen 'wij' een rol speelt. In latere fasen, als men al in een organisatie actief is, gaan betrokkenen zich steeds meer identificeren met de beweging en verschuift het accent naar de ideologische ontwikkeling. Men raakt vertrouwd met een antisemitisch denkkader en leert dit te gebruiken. In het algemeen gaan ideologische overwegingen in deze fase een grotere rol spelen. In een laatste fase is sprake van verharding. Het geweldsgebruik neemt toe en de betrokkenen sluiten zich af voor externe invloeden, ideeën en standpunten die tegen de heersende ideologie ingaan. De factor geweld neemt dan een centralere plaats in. Door alle fasen van radicalisering heen spelen motieven die gebonden zijn aan de ontwikkelingsfase van adolescent naar volwassene, zoals het zoeken van spanning en avontuur. Als meest geprononceerde element daarvan vormt geweld een dominante factor in de laatste fase.

Geweld is een thema dat in relatie tot radicalisering verschillende facetten heeft. Zo kan een onderscheid worden gemaakt tussen intern en extern geweld en tussen verschillende actoren die afwisselend dader en doelwit zijn. Ervaringen met geweld of mishandeling door allochtone jongeren hebben invloed op de radicalisering. Hierdoor staat men open voor de interpretatiekaders die extreemrechts daarvoor aanreikt. In de aanvangsfase van radicalisering speelt geweld ook een rol in de zin dat radicaliserende jongeren zich aangetrokken voelen tot de 'kick' van een vechtpartij. In de middenfase vindt normalisatie van geweld plaats. Het wordt steeds meer een optie als politiek actiemiddel. In de laatste fase

wordt geweld gebruikt als actiemiddel, als instrument ter bescherming van individu en groep en als kenteken van een hoge status. Verder anticiperen de jongeren in veel gevallen op geweld, door wapens en beschermende kleding mee te nemen naar acties, maar ook door wapens te dragen in het dagelijks leven.

Bij radicalisering valt op dat dit proces meestal een vrij vaste volgorde kent.

Deradicalisering is evenals radicalisering een proces dat verschillende fasen kent waarin verschillende factoren een doorslaggevende rol spelen. Het verloopt niet lineair en niet voor alle typen rechtsextremisten hetzelfde. In tegenstelling tot het radicaliseringsproces is er bij het deradicaliseringsproces geen sprake van een volgorde die in grote lijnen voor alle respondenten geldt. We zien dat een deel van de spijtoptanten begint te twijfelen aan de ideologie, terwijl een ander deel begint te twijfelen aan de extreemrechtse formatie op het gebied van de dagelijkse gang van zaken zoals werkwijze en gedrag van leden. Sommigen nemen vervolgens afstand van de ideologie, maar blijven nog wel actief bij de organisatie. Daar kunnen verschillende afwegingen aan ten grondslag liggen. Ze blijven vrienden trouw en voelen zich nog aangesproken door het element van spanning en geweld of zien geen alternatief buiten de organisatie. Uiteindelijk komt het bij allen tot een breuk met de organisatie. Bij diegenen die op een bepaald moment nog geen afstand hebben genomen van het gedachtegoed, volgt er nog een periode van twijfel voordat ook de ideologie verlaten wordt.

Een belangrijke bevinding is dat fysieke uittreding en cognitief-emotionele deradicalisering niet noodzakelijkerwijs samengaan. Beide komen los van elkaar en gecombineerd voor.

Dit betekent dat zich vier varianten aftekenen:

1. men heeft afscheid genomen van het ideeëngoed, maar blijft verbonden met de beweging;
2. men heeft de beweging verlaten, maar niet het gedachtegoed; bijna altijd gebeurt dit op termijn alsnog;
3. men heeft de beweging en het gedachtegoed verlaten;
4. men heeft het gedachtegoed verlaten en is gestopt met actieve deelname aan alle politieke activiteiten, demonstraties en acties, maar men

is nog steeds sociaal actief in een formatie, soms om daar op een later moment mee te stoppen; men blijft ‘hangen’ in een radicale vrienden-groep of blijft loyaal aan oude radicale vrienden.

Cruciaal bij het deradicaliseringsproces blijkt vaak de vraag of er perspectief is op een alternatief buiten het milieu van extreemrechts. Veel uittrekders maken een langere tijd van ernstige twijfels door. Zij voelen weinig tot niets meer voor de organisatie, maar zien eenvoudigweg geen uitweg. Buiten de beweging hebben zij geen vrienden (meer), maar wel een verstoorde familieverhouding en veel (potentiële) problemen. De definitieve stap om een beweging te verlaten, kan vaak pas gezet worden als er zicht is op een alternatieve sociale omgeving.

Verschillende stappen worden dus op verschillende manieren gezet en op basis van afzonderlijke afwegingen en invloeden. Maar belangrijker nog: ze worden ook op verschillende momenten gezet of zelfs de één zonder de ander.

8.5 Samenhang radicalisering en deradicalisering

In hoeverre hangt nu het proces van deradicalisering samen met het proces van radicalisering? Spelen dezelfde factoren en motieven een rol in beide processen? Het antwoord op deze vragen is van belang om te begrijpen wanneer er invloed kan worden uitgeoefend in een (de)radicaliseringsproces en welke stimuli daarbij zinvol kunnen zijn. In het monitoronderzoek naar de deradicaliseringspilot in Winschoten hebben we geconcludeerd dat een praktische aanpak gericht op het voeren van motiverende gesprekken en het verlenen van steun bij het vinden van werk, opleiding en een woning effect heeft op personen die nog niet diep in het extreemrechtse milieu zitten. Gaat dit ook op voor personen die al tot de harde kern behoren?

Op basis van onze literatuurstudie verwachtten we dat er een samenhang bestaat tussen het proces van radicalisering en deradicalisering, maar dat deze processen niet spiegelbeeldig zijn. Dit blijkt inderdaad het geval. Een aantal, maar niet alle, factoren komen in beide processen voor, maar in verschillende mate van dominantie, in variërende onderlinge krachtsverhoudingen, met uitwerking in andere richtingen en dus met

verschillende effecten. Verscheidene factoren komen specifiek in het ene proces voor maar niet in het andere, wel in deradicalisering maar niet in radicalisering. Zo zien we bijvoorbeeld dat er veel ontwikkelingsfasegebonden elementen in beide processen een rol spelen waarbij bij radicalisering de behoefte aan identificatie met een sociale groep een dominante rol speelt. Enkele jaren later is bij deradicalisering de behoefte om zich te manifesteren als een autonoom individu een grote rol gaan spelen. De groep is minder belangrijk geworden.

Ook zijn er bepaalde factoren die in eerste instantie een aantrekkende werking hebben, maar in een latere fase juist voor verwijdering zorgen. Voor de extreemrechtse harde kern vonden we dat met name de formatieaspecten van sociale binding en identificatie omsloegen in teleurstelling en verwijdering door ruzies.

We zagen dat de behoefte aan vriendschap een belangrijke rol speelt bij het actief worden. Betrokkenen zoeken een vriendenkring of een alternatieve vriendenkring. De bestaande vriendschapssituatie voor de intrede in extreemrechts voldeed in ieder geval niet. Binnen de extreemrechtse formatie wordt die behoefte aanvankelijk wel vervuld, daar worden 'echte' vrienden gevonden. Bij het proces van uittreden werkt de behoefte aan vriendschap in verschillende richtingen. Aan de ene kant wordt de conclusie getrokken dat de vrienden binnen het extreemrechtse circuit geen echte of geen goede vrienden zijn. Het blijkt om vriendschappen te gaan die alleen blijven bestaan zolang men het eens is over de politieke ideeën. Verder zorgen vriendschappen soms juist voor een continuering van het verblijf binnen de extreemrechtse beweging. Men wil dan het extreemrechtse circuit wel verlaten, maar het feit dat vrienden wel actief blijven, blijkt hiertoe een belemmering te vormen. Een tegengestelde dynamiek vindt ook plaats. Sommigen hebben niets meer wat hen verbindt met het extreemrechtse circuit, maar slagen er desalniettemin niet in om eruit te stappen wegens het gebrek aan een vriendenkring in de wereld buiten het extreemrechtse milieu. Wanneer men twijfelt aan verdere betrokkenheid kunnen vrienden in de groep iemand dus weerhouden om de groep te verlaten, terwijl teleurstelling in deze vrienden het uittreden juist kan stimuleren. Maar dan moeten er wel nieuwe vrienden klaar staan buiten de extreemrechtse formatie.

Wat de factor ‘ideologie’ betreft is het beeld weer anders. De richting is eerder spiegelbeeldig, maar de relatieve zwaarte verschilt. Bij het radicaliseringsproces is ideologische herkenning een lichte pull-factor, terwijl ideologische twijfel een relatief zwaardere push-factor is voor exit. Ook het moment waarop de factor ideologie zijn invloed doet gelden, verschilt.

Aanvankelijk gaat het tijdens de entry om een beeld van globale herkenning. Daarbij worden xenofobe sentimenten die men zelf heeft, herkend in de extreemrechtse boodschap. Pas in een later stadium, wanneer men al in de beweging is opgenomen, is sprake van ideologische radicalisering. Bij de uittrede is het beeld diffuser. Soms vormen ideologische overwegingen het begin van een beslissing om een extreemrechtse groep te verlaten. Soms wordt de ideologie pas losgelaten na de feitelijke exit. Men verlaat de beweging dan primair vanuit andere overwegingen en blijft de ideologie daarna nog een tijd trouw. Ideologische twijfel vormt in die gevallen geen stimulans voor het uittredingsproces, maar is meer een gevolg daarvan.

Eveneens diffuus is het beeld rond factoren die te maken hebben met spanning zoeken en geweldsgebruik. Dat blijkt een factor van betekenis bij het actief worden binnen extreemrechts en speelt ook een rol bij verdere radicalisering. De rol bij uittrede blijkt echter zo goed als afwezig. Een enkele keer keurt men het gebruik van geweld door kameraden af en veroordeelt dit zelfs. Maar het brengt geen doorslaggevende twijfel teweeg. Niet zelden gebeurt het tegenovergestelde: de spanning en het geweld zijn redenen om te blijven hangen, ondanks andere factoren die twijfel veroorzaken ten aanzien van het extreemrechtse activisme. Meestal hebben betrokkenen het geweld inmiddels afgezworen.

Actuele maatschappelijke gebeurtenissen kunnen een rol spelen bij processen van radicalisering, maar wij troffen deze niet aan in de verhalen over het verlaten van de formatie. Het feit dat zich in de onderzochte periode geen relevante specifieke gebeurtenissen voordeden, kan hier natuurlijk mee samenhangen. Bij de radicalisering ging het in het afgelopen decennium hierbij vooral om de moorden op Fortuyn en Van Gogh en dat waren wel heel uitzonderlijke gebeurtenissen.

8.6 Interventies

Ingrijpen in processen van radicalisering is vooral succesvol in een vroege beginfase. Uit het onderhavige onderzoek komt duidelijk naar voren dat er een alternatief sociaal kader moet zijn wil exit plaatsvinden. Dit is een belangrijke bevinding. Informele interventiekaders in de sociale omgeving van de betrokkenen kunnen daarom een belangrijke rol spelen. Soms kan het zinvol zijn dat deze informele interventiekaders hierbij ondersteuning krijgen van professionals. De behoefte hieraan varieert evenals de kans op het vinden van deze steun binnen reguliere institutionele kaders. Een decentrale aanpak op plaatsen waar sprake is van problemen op dit gebied, verdient hierbij de voorkeur als interventiekader. Daarnaast dienen reguliere instellingen zoals het onderwijs, de jeugdzorg en het maatschappelijk werk, mede te worden toegerust om mensen en vooral ook jongeren en jongvolwassenen steun en hulp te bieden in het vaak moeilijke proces dat het verlaten van extreemrechtse organisaties is.

8.7 Afsluitend

Wat valt er nu het meest op wanneer we de uitkomsten van dit onderzoek overzien?

Allereerst trekt de rol van geweld in het hele proces van radicalisering en deradicalisering de aandacht. Geweld vormt een aanleiding om te radicaliseren en zich aan te sluiten bij extreemrechtse formaties. Daarbij gaat het enerzijds om interetnisch geweld. Ervaring als slachtoffer van interetnisch geweld blijkt een opvallend belangrijke bijdrage te leveren aan het proces van radicalisering. Anderzijds vormt geweld in het verdere radicaliseringsproces doorlopend een invloedrijke factor die verdere radicalisering in de hand werkt. Geweld werkt aantrekkelijk omdat het spannend gevonden wordt en status geeft. Maar ook werkt het geweld van tegenstanders, zoals van linkse activisten en allochtone jongeren, verdere radicalisering in de hand. Verder heeft het vaak een drempelverlagende werking waardoor rechtsextremisten zelf steeds meer geweld gaan gebruiken. Zo dreigt een geweldsspiraal.

Minstens zo opvallend als de rol van geweld bij radicalisering is de *afwezigheid* van geweld als factor bij het deradicaliseringsproces. Wij kwamen geen gevallen tegen waar geweld uit eigen kring, of slachtofferervaringen met geweld door anderen, van grote invloed waren op het uittredingsproces.

Een tweede blikvanger uit dit onderzoek is de mogelijkheid van interventie. Uittreders uit het extreemrechtse milieu ondervinden bij het deradicaliseringsproces weinig of geen steun, hoewel zij hier zeker behoefte aan hebben. Die steun of hulp werd zelfs niet geboden wanneer de situatie zich hier bijzonder goed voor leende, zoals in de gevangenis. Interventies blijken de beste kans van slagen te hebben, wanneer zij gepleegd worden op een moment dat de betrokkene zich nog in een beginfase van het radicaliseringsproces bevindt, of op het moment dat de persoon twijfelt aan de betrokkenheid bij deze beweging. Eerder onderzoek in het kader van de Monitor Racisme & Extremisme naar een deradicaliseringsproject voor extreemrechtse jongeren laat zien dat juist in de beginfase met relatief geringe inspanningen goede resultaten geboekt worden. Wij stellen vast dat deze bevinding in het onderhavige onderzoek wordt bevestigd.

Maar de uitkomsten van dit onderzoek suggereren eveneens dat in de fase van twijfel op eenvoudige wijze succesvol kan worden ingegrepen. In veel gevallen zijn rechtsextremisten zo geïsoleerd van de omringende samenleving, dat een weg terug naar de maatschappij bijna onmogelijk is. Daardoor wordt het beëindigen van een extremistische carrière vaak onnodig bemoeilijkt en het proces van uittreden verlengd. Hulp van buitenstaanders is in dergelijke gevallen zonder meer welkom. De ervaringen die zijn opgedaan bij het eerder bestudeerde deradicaliseringsproject laten zien dat een *lokale aanpak* hier de voorkeur geniet. In het onderhavige onderzoek wordt bovendien duidelijk dat het inzetten van ervaringsdeskundige ex-radicalen een goede bijdrage kan leveren aan het succes van interventies.

Noten

- 1 Zie onder meer J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: Het Lonsdalevraagstuk*. Amsterdam: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden, 2005.
- 2 F. Demant, W. Wagenaar, J. van Donselaar, *Monitor Racisme & Extremisme: Deradicaliseren in de praktijk*. Amsterdam: Anne Frank Stichting / Universiteit Leiden, 2009.
- 3 Uitzonderingen zijn: A. Linden, *Besmet: levenslopen en motieven van extreem-rechtse activisten in Nederland* (Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Sociale Wetenschappen, 2009) voor activisten in klassieke extreemrechtse organisaties in de jaren negentig van de vorige eeuw, en A-J. Gielen, *Radicalisering en identiteit: radicale rechtse en moslimjongeren vergeleken*. Amsterdam: Aksant. Gielen 2008, voor een gevalstudie; zie ook A. Fermin, *Islamitische en extreem-rechtse radicalisering in Nederland: een vergelijkend literatuuronderzoek*. Rotterdam: Risbo / Erasmus Universiteit Rotterdam, 2009.
- 4 A. Silke, 'Holy warriors: exploring the psychological processes of jihadi radicalization', in: *European Journal of Criminology*, 5 (2008) 1, p. 99-123.
- 5 F. Demant e.a., *Teruggang en uittreding: processen van deradicalisering ontleed*. Amsterdam: IMES, 2008; W. de Koster en D. Houtman, 'Toevluchtsoord voor een bedreigde soort: over virtuele gemeenschapsvorming door rechts-extremisten', *Sociologie*, 2 (2006) 3, p. 232-248; M.W. Bol en E.G. Wiersma, *Racistisch geweld in Nederland: aard en omvang, strafrechtelijke afdoening, dadertypen*. Gouda: Gouda Quint, 1997.
- 6 Wij zijn hiervoor mede dank verschuldigd aan de Onderzoeksgroep Kafka.
- 7 O. Fillieule (éd.), *Le désengagement militant*. Parijs: Belin, 2005.
- 8 T. Bjørgo & J. Horgan (eds.), *Leaving terrorism behind: individual and collective disengagement*. Londen/New York: Routledge, 2009; J. Horgan, *Walking away from terrorism: accounts of disengagement from radical and extremist movements*. Londen/New York: Routledge, 2009.
- 9 F. Demant e.a., *Teruggang en uittreding: processen van deradicalisering ontleed*. Amsterdam: IMES, 2008; F. Demant, W. Wagenaar & J. van Donselaar, *Deradicaliseren in de praktijk*; A. Linden, *Besmet verleden*; K. van den Bos, A. Loseman. & B. Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme: onrechtvaardigheid, onzekerheid en bedreigde groepen*. Utrecht/Amsterdam: Universiteit Utrecht & Universiteit van Amsterdam, 2009; J. van der Pligt & W. Koomen, *Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Onderzoeksinstituut Psychologie, 2009; T. Veldhuis & J. Staun, *Islamist radicalisation: a root cause model*. Den Haag: Netherlands Institute of International

- Relations Clingendael, 2009.
- 10 K. Möller en N. Schuhmacher, *Rechte Glatzen: rechtsextreme Orientierungs- und Szenezusammenhänge – Einstiegs-, Verbleibs- und Ausstiegsprozesse von Skinheads*. Wiesbaden: vs-Verlag, 2007.
 - 11 Zie T. Bjørgo, *Racist and right-wing violence in Scandinavia: patterns, perpetrators, and responses*. Oslo: Aschehoug, 1997.
 - 12 K. Möller en N. Schuhmacher, *Rechte Glatzen*.
 - 13 J. van der Pligt & W. Koomen, *Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme*; K. van den Bos, A. Loseman & B. Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme*.
 - 14 F.J. Buijs, F. Demant & A. Hamdy, *Strijders van eigen bodem: radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
 - 15 B. Klandermans & N. Mayer (eds.), *Extreme right activists in Europe: through the magnifying glass*. Londen/New York: Routledge, 2006.
 - 16 T. Bjørgo, 'Processes of disengagement from violent groups of the extreme right', in: T. Bjørgo & J. Horgan, (eds.), *Leaving terrorism behind*, p. 30-48.
 - 17 J. van der Pligt & W. Koomen, *Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme*.
 - 18 Deze strategie werd in het interbellum veel toegepast door de NSB om het toenevende antisemitisme te rechtvaardigen. Het argument hier luidde dat 'de Joden het over zichzelf uitriepen'. Ze zouden beter moeten assimileren.
 - 19 J. Horgan doet hiervan verslag in 'Individual disengagement: a psychological analysis', in: T. Bjørgo & J. Horgan (eds.), *Leaving terrorism behind*, p.17-29.
 - 20 T. Veldhuis & E. Bakker, 'Causale factoren van radicalisering en hun onderlinge samenhang', in: *Vrede en Veiligheid*, 36 (2007), 4, p. 447-470; T. Veldhuis & J. Staun, *Islamist radicalisation*.
 - 21 T. Veldhuis & J. Staun, *Islamist radicalisation*, p. 40.
 - 22 Zie H. Moors e.a., *Polarisatie en radicalisering in Nederland: een verkenning van de stand van zaken in 2009*. Tilburg: IVA Beleidsonderzoek en Advies, 2009; T. Bjørgo, 'Processes of disengagement from violent groups of the extreme right'.
 - 23 I. Sommier, 'Une expérience "incommunicable"? Les ex-militants d'extrême-gauche français et italiens', in O. Fillieule (éd.), *Le désengagement militant*. In die bundel gaat het om het proces van het verlaten van een diversiteit aan meestal Franse sociale bewegingen.
 - 24 F. Demant e.a., *Teruggang en uittreding*.
 - 25 T. Bjørgo, *Racist and right-wing violence in Scandinavia*; F.J. Buijs, F. Demant & A. Hamdy, *Strijders van eigen bodem*; B. Klandermans & N. Mayer (eds.), *Extreme right*

activists in Europe.

- 26 Hoewel om reden van leesbaarheid alleen de mannelijke vorm wordt gebruikt, is 'zijn' op deze en andere plaatsen bedoeld voor mannen en vrouwen.
- 27 T. Bjørge, *Racist and right-wing violence in Scandinavia*; T. Bjørge, 'Processes of disengagement from violent groups of the extreme right', p. 154-198.
- 28 J. Horgan, 'Individual disengagement'.
- 29 K. Möller en N. Schuhmacher, *Rechte Glatzen*.
- 30 J. van der Pligt & W. Koomen, *Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme*.
- 31 T. Bjørge, 'Processes of disengagement from violent groups of the extreme right'.
- 32 J. van der Pligt & W. Koomen, *Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme*.
- 33 F. Demant e.a., *Teruggang en uittrekking*.
- 34 J. Horgan, 'Individual disengagement'.
- 35 T. Bjørge, 'Uittreding uit terrorisme: hoe kennis van de onderliggende processen contraterorismebeleid kan verbeteren', in: *Tijdschrift voor criminologie*, 51 (2009), 4, p. 360-374.
- 36 Zie voor dit debat in de internationale wetenschappelijke literatuur onder anderen U. Backes & P. Moreau, *Die extreme Rechte in Deutschland : Geschichte – gegenwärtige Gefahren – Ursachen – Gegenmassnahmen*. München: Akademie-Verlag, 1994; H-G Betz, 'The growing threat of the radical right', in: P.H. Merkl en L. Weinberg (eds.), *Right-wing extremism in the twenty-first century*. Londen/Portland: Frank Cass, 2003, p. 74-93.; R. Eatwell, 'Ten theories of the extreme right', in: P.H. Merkl en L. Weinberg (eds.), *Right-wing extremism in the twenty-first century*, p. 47-74; P. Hainsworth, *The politics of the extreme right: from the margins to the mainstream*. Londen: Pinter, 2000; C.T. Husbands, 'How to tame the dragon, or what goes around comes around: a critical review of some major contemporary attempts to account for extreme-right racist politics in Western Europe', in: M. Schain, A. Zolberg en P. Hossay (eds.), *Shadows over Europe: the development and impact of the extreme right in Western Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2002, p. 38-59; P. Ignazi, 'The extreme right: defining the object and assessing the causes', in: M. Schain, A. Zolberg en P. Hossay (eds.), *Shadows over Europe*, p. 23-37; H-G. Jaschke, *Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit : Begriffe – Positionen – Praxisfelder*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2001; W. Kowalsky & W. Schroeder (Hrsg.), *Rechtsextremismus: Einführung und Forschungsbilanz*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994; A. Pfahl-Traughber, *Volkes Stimme? Rechtspopulismus in Europa*, Bonn: Dietz, 1994; A. Pfahl-Traughber, *Rechtsextremismus: eine kritische Bestandsaufnahme nach der Wiedervereinigung*. Bonn:

- Bouvier, 1995 (2., erw. Aufl.).
- 37 Jaap van Donselaar, *Fout na de oorlog; fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990*, Amsterdam: Bert Bakker 1991, p. 16 e.v.
- 38 De dramaturgische metafoor is door Van Donselaar ontleend aan Goffmans klassiek geworden analyse van alledaagse interactieprocessen. E. Goffman, *The presentation of self in everyday life*, New York: Doubleday Anchor Book 1959.
- 39 Zie voor een uitgebreidere beschouwing: M. Davidović e.a., 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV', in: J. van Donselaar & P.R. Rodrigues (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: achtste rapportage*, Amsterdam/Leiden: Anne Frank Stichting / Universiteit Leiden 2008, p. 167-198.
- 40 Jaap van Donselaar, *Fout na de oorlog*, p.16 e.v.
- 41 H. Moors e.a., *Polarisatie en radicalisering in Nederland. Een verkenning van de stand van zaken in 2009*, Tilburg: IVA beleidsonderzoek en advies 2009, p. 78-89. Van Donselaar spreekt van *rechtsradicalisme*, maar meldt dat dit in zijn tekst als synoniem van *rechtsextremisme* moet worden begrepen. Omwille van continuïteit wordt in ons Monitorproject Racisme & Extremisme de term 'rechtsextremisme' gebruikt. Die term kan als synoniem beschouwd worden van *rechtsradicalisme*.
- 42 Zie voor uitgebreide beschouwingen over deze organisaties en websites: W. Wagenaar & J. van Donselaar, 'Extreemrechtse Formaties', in: J. van Donselaar & P.R. Rodrigues (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: achtste rapportage*, p. 43-67.
- 43 De respondenten die wij spraken met een achtergrond in Voorpost bleken, ondanks de officiële lijn van Voorpost, er echter wel degelijk nationaalsocialistische opvattingen op na te hebben gehouden. Een mooie illustratie van het eerder geschetste aanpassingsdilemma.
- 44 Het Heelnederlandse, 'Dietse' streven gaat uit van een samengaan van het hele Nederlandse taalgebied tot een groot 'Dietsland'. Dat betreft in ieder geval Nederland, Vlaanderen en Noord-West Frankrijk ('Van de Dollard tot Duinkerken'), maar houdt meestal ook in dat men zich sterk verbonden voelt met de Afrikaanssprekenden in Zuid-Afrika, voor zover zij tenminste blank zijn.
- 45 Zie voor meer informatie over extreemrechts op internet: W. Wagenaar & J. van Donselaar, 'Extreemrechtse formaties in Nederland', in: J. van Donselaar & P.R. Rodrigues (red.), *Monitor Racisme & Extremisme; achtste rapportage*, p. 43-67; J. van der Krogt, *Rechtsextremisme op het internet*, Amsterdam: Stichting Magenta & Meldpunt Discriminatie Internet 2009; L. Branderhorst, *De verschillende gezichten van extreemrechts in Nederland op het internet: een verkennend onderzoek naar de aard en omvang van extreemrechts in Nederland op het internet*, Onderzoek verricht in opdracht van de Dienst Nationale Recherche, 2008; Meldpunt Discriminatie Internet, *Jaarverslag*

- 2009, Amsterdam: Meldpunt Discriminatie Internet 2010.
- 46 *White Power* is een strijdkreet waarmee wordt verwezen naar het idee van de superioriteit van het blanke ras. De kreet ontstond vijftig jaar geleden in extreemrechtse kringen in de Verenigde Staten in een reactie op de *Black Power*-beweging. De leus werd eind jaren zeventig populair in Engeland in kringen van extreemrechtse skinheads. In 1982 dook de term voor het eerst op in Nederlandse skinhead-kringen.
- 47 L. Branderhorst, *De verschillende gezichten van extreemrechts in Nederland op het internet*, p. 169-171.
- 48 Rb Amsterdam 1 oktober 2009, LJN BK1564 en LJN BK1571.
- 49 W. de Koster & D. Houtman, 'Toevluchtsoord voor een bedreigde soort'.
- 50 A. Fermin, *Islamitische en extreem-rechtse radicalisering in Nederland*; K. van den Bos, A. Loseman en B. Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme*.
- 51 T. Bjørgo, *Racist and right-wing violence in Scandinavia*; F. Demant e.a., *Teruggang en uittrekking*.
- 52 J. de Wit, G. van der Veer en N.W. Slot, *Psychologie van de adolescentie*. Baarn: HB uitgeverij, 2002 (23ste dr. 5de opl.), p. 122-125.
- 53 Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst, "Lonsdale-jongeren" in Nederland: feiten en fictie van een vermeende rechts-extremistische subcultuur. Den Haag: Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst, 2005.
- 54 J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: Het Lonsdalevraagstuk*. Dit overigens in tegenstelling tot de beeldvorming, waarbij vaak gabbers gelijk werden gesteld met rechtsextremisten.
- 55 Twee respondenten waren respectievelijk Gothic en Tekno. Hier bleek geen sprake van enig verband met het radicaliseringsproces. Daarom laten we deze jeugdstijlen verder buiten beschouwing.
- 56 S. Hall, 'Gramsci's relevance for the study of race and ethnicity', in: D. Morley & K. Chen (eds.), *Stuart Hall: critical dialogues in cultural studies*. Londen/New York: Routledge, 1996, p. 26.
- 57 Zie voor deze mechanismen o.m. M. Augoustinos & J. Walker, *Social cognition: an integrated introduction*. London: Sage, 1999; J. Duckitt, *The social psychology of prejudice*. New York: Praeger, 1992.
- 58 Zie I. van der Valk, 'The Netherlands', in: J. ter Wal (ed.), *Racism and cultural diversity in the mass media: an overview of research and examples of good practice in the EU member states, 1995-2000*. Wenen: European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, 2002, p.287-310; W. Shadid, 'Berichtgeving over moslims en de islam in de westerse media: beeldvorming, oorzaken en alternatieve strategieën', in: *Tijdschrift*

- voor *Communicatiewetenschap*, 33 (2005) 4, p. 330-346; R. van der Kroon, *Muslims in de media: verandering in beeldvorming*. Doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam, 2005; I. Boog, 'Beeldvorming', in: I. Boog e.a. (red.), *Monitor rassendiscriminatie 2005*. Rotterdam: Landelijk Bureau ter Bestrijding van Rassendiscriminatie, 2006.
- 59 Zie voor dergelijke processen C.R. Sunstein, *Going to extremes: how like minds unite and divide*. New York: Oxford University Press, 2009.
- 60 Opvallend is dat ook de respondenten die aangesloten waren bij een gematigder extreemrechtse organisatie als Voorpost, een nationaalsocialistische ideologie aanhingen. Voorpost zet zich officieel af tegen deze ideologie.
- 61 <http://www.stormfront.org/forum/showthread.php?t=270513> (13 februari 2010).
- 62 Na de publicatie in een Deense krant van cartoons die de spot dreven met de profeet Mohammed ontstonden op veel plekken in de wereld rellen.
- 63 Veelgebruikte afkorting voor antifascisten.
- 64 Bjørge, *Racist and right-wing violence in Scandinavia*, p. 166-173.
- 65 De rationele keuzetheorie is een klassieke theorie in de economische wetenschappen. Inmiddels is de theorie ook van belang in veel sociale wetenschappen.
- 66 E. Crone, *Het puberende brein*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- 67 F. Demant, W. Wagenaar, J. van Donselaar, *Monitor Racisme & Extremisme: Deradicaliseren in de praktijk*.
- 68 'Politie "stalkt" extreem-rechts Zoetermeer uit', *Brabants Dagblad*, 15 augustus 2007.
- 69 W. Wagenaar & J. van Donselaar, 'Extreemrechtse formaties', in: J. van Donselaar & P.R. Rodrigues (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: achtste rapportage*.
- 70 H. Moors e.a., *Polarisatie en radicalisering in Nederland: een verkenning van de stand van zaken in 2009*, p. 29-57.
- 71 Inspectie van het Onderwijs, *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2007/2008*. Den Haag: Inspectie van het Onderwijs, 2009, p. 290-293.

Over de auteurs

INEKE VAN DER VALK werkt als senior onderzoeker bij de afdeling Onderzoek en Documentatie van de Anne Frank Stichting. Zij studeerde onderwijskunde en etnische studies en promoveerde in het raakvlak van sociale wetenschappen en tekstwetenschap op een vergelijkend onderzoek naar beeldvorming over etnische kwesties in de politiek in Nederland en Frankrijk, met speciale aandacht voor extreemrechts: *Difference, Deviance, Threat* (Amsterdam, 2002). Voorheen werkte zij onder meer bij de Universiteit van Amsterdam waar zij in samenwerking met de Universiteit van Wenen deelnam aan internationale onderzoeksprojecten op het gebied van racisme. Haar eerdere publicaties gaan over racisme, beeldvorming, mensenrechten, burgerschap en inburgering, het minderhedenvertoog, de geschiedenis van migranten en onderwijs en opvoeding.

WILLEM WAGENAAR is werkzaam bij de Anne Frank Stichting en is als onderzoeker verbonden aan de Monitor Racisme & Extremisme. Hij is gespecialiseerd in rechtsextremisme, racistisch geweld en de strafrechtelijke bestrijding daarvan. Wagenaar is coauteur van Het 'Lonsdalevraagstuk', in: Mieke Komen (red.), *Straatkwaad en jeugdcriminaliteit: naar een algemene of een etnisch specifieke aanpak* (Apeldoorn/Antwerpen, 2006) en *Deradicaliseren in de praktijk* (Amsterdam/Leiden, 2009).

FROUKJE DEMANT is politicoloog en sociaal-psycholoog. Zij heeft verschillende onderzoeken verricht naar processen van radicalisering en deradicalisering en naar de werking van deradicaliseringsprogramma's. In 2008-2009 was zij als onderzoeker verbonden aan de Anne Frank Stichting. Demant is coauteur van het boek *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland* (Amsterdam, 2006), het rapport *Teruggang en uittreding. Processen van deradicalisering ontleed* (Amsterdam, 2008) en coauteur van *Deradicaliseren in de praktijk* (Amsterdam/Leiden, 2009). Momenteel verricht zij een promotieonderzoek aan het Duitsland Instituut Amsterdam.

Over het project *Monitor Racisme & Extremisme*

Met de *Monitor Racisme & Extremisme* wordt beoogd uiteenlopende vormen van racisme, extremisme en reacties op deze verschijnselen te volgen en daarover periodiek te rapporteren. Hierbij wordt gekeken naar zowel uitingvormen, bijvoorbeeld politiek georganiseerd racisme, als ook naar uitsluitingsvormen, zoals discriminatie in de horeca. Voorts worden verschillende soorten slachtoffers én daders geïdentificeerd. Dit kan betrekking hebben op autochtonen en allochtonen, waarbij laatstgenoemden zich weer laten onderscheiden in diverse etnische minderheidsgroepen. De respons op racisme en extremisme kan variëren, zowel naar aard – bijvoorbeeld educatief, juridisch, bestuurlijk, politiek – als naar actoren, zoals overheden, media, politici en de *civil society*.

Het periodiek monitoren van racisme en extremisme, alsmede de respons op deze verschijnselen dient diverse doelen. Er wordt getracht bij te dragen aan inzicht in de problematiek zelf en voorts in het vinden van oplossingen voor racisme en extremisme als maatschappelijk vraagstuk. Door longitudinaal onderzoek en daaruit voortvloeiende periodieke rapportages vindt accumulatie van kennis plaats. Er wordt een beeld verschaft over ontwikkelingen over de wat langere termijn.

Het monitorproject is in 1996 aan de Leidse universiteit gestart en in 1997 verscheen de eerste rapportage. Sinds 2001 wordt het onderzoek gezamenlijk uitgevoerd door de Universiteit Leiden en de Anne Frank Stichting.

Alle onderzoeksrapportages zijn te vinden op de website van het project www.monitorracisme.nl. De verslagen zijn verschillend van aard. Er zijn brede, algemene rapportages die ongeveer tweejaarlijks verschijnen en waarvan de ondertitel is genummerd, bijvoorbeeld: *Monitor Racisme & Extremisme, achtste rapportage*. Daarnaast verschijnen beknoptere verslagen – *cahiers* – met een tussentijdse actualisering van deelonderwerpen of over speciale onderwerpen, zoals discriminatie van Roma en Sinti en het ‘Lonsdalevraagstuk’. Voorts kan men op de website terecht voor alerhande documentatie over de onderwerpen van het monitorproject.

Eerder verschenen in deze reeks de volgende uitgaven.

RAPPORTAGES

Monitor racisme en extreemrechts: eerste rapportage. Jaap van Donselaar, 1997.

Monitor racisme en extreemrechts: tweede rapportage. Eindred. Jaap van Donselaar, 1998.

Monitor racisme en extreemrechts: derde rapportage. Jaap van Donselaar, 2000.

Monitor racisme en extreemrechts: vierde rapportage. Jaap van Donselaar, Peter R. Rodrigues, 2001.

Monitor racisme en extreemrechts: vijfde rapportage. Jaap van Donselaar en Peter R. Rodrigues, 2002.

Monitor racisme en extreemrechts: zesde rapportage. Jaap van Donselaar en Peter R. Rodrigues, 2004.

Monitor racisme & extremisme: zevende rapportage. Onder red. van Jaap van Donselaar en Peter R. Rodrigues, 2006.

Monitor racisme & extremisme: achtste rapportage. Onder red. van Jaap van Donselaar en Peter R. Rodrigues, 2008.

CAHIERS

Racistisch en extreemrechts geweld in 2002. Jaap van Donselaar en Peter R. Rodrigues, 2003.

Opsporing en vervolging in 2002. Jaap van Donselaar en Peter R. Rodrigues, 2003.

Roma en Sinti. Peter R. Rodrigues en Maaike Matelski, 2004.

Het Lonsdalevraagstuk. Eindred. Jaap van Donselaar, 2005.

Racistisch en extreemrechts geweld in 2006. Jaap van Donselaar en Willem Wagenaar, 2007.

Opsporing en vervolging in 2006. Marija Davidović en Peter R. Rodrigues, 2007.

Deradicaliseren in de praktijk. Froukje Demant, Willem Wagenaar en Jaap van Donselaar, 2009.